

Имом Бухорий республика
илмий-маърифий маркази

Маҳмуд Ҳасаний
Каромат Қиличева

ШАЙХ ХОВАНДИ ТАҲУР

Тошкент - 2004

Масъул муҳаррирлар: ЎзР ФА академиги

М.М. ХАЙРУЛЛАЕВ

сиёсий фанлар доктори,

профессор

З. И. МУНАВВАРОВ

Тақризчилар: филология фанлари номзоди,

Б. ҚОСИМХОНОВ,

тарих фанлари номзоди,

М. РАЗЗОҚОВА

Қўлингиздаги рисола Марказий Осиё тарихида ўчмас из қолдирган мутасаввиф олим ва шоир, халқ ичида “Шайхонтахур” номи билан машҳур бўлган Шайх Хованди Тахурнинг (ваф. 756/1355 й.) ҳаёти ва ижодига бағишланган.

Рисола маданиятимиз ва маънавиятимиз ҳамда тасаввуф тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

© Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази

© М. Ҳасаний, К. Қиличева, 2004.

МУНДАРИЖА

Шайх Хованди Таҳур.....	4
Шайх Умар Боғистоний.....	5
Шайх Хованди Таҳурнинг камолот касб этиши.....	11
Шайх Хованди Таҳурнинг илмий мероси.....	14
Рисола дар масойили шариат ва тариқат (Шариат ва тариқат масалалари ҳақида рисола).....	23
Рисолайи даҳ шарт (Ўнта шарт ҳақида рисола).....	38
Рисола дар аркони ислом (Ислом арконлари ҳақида рисола).....	41
Рисола дар одоби тариқат (Тариқат одоби ҳақида рисола).....	53
ХОТИМА.....	72

Ушбу рисола камтарин инсон, тақво соҳиби, ҳофизии Қуръон АБДУЛҲАЙ МАҲДУМ ҲАСАНҲОН МАҲДУМ ўғлининг ёрқин хотирасига бағишланади

ШАЙХ ХОВАНДИ ТАҲУР

Ўтмишда ёзиб қолдирилган манбаларга назар солсак, уларда минглаб олиму фузало ва шайху машойихларнинг номларини кўрамиз. Масалан, Жомийнинг «Нафаҳот», Али Сафийнинг «Рашаҳот», Тохир Эшоннинг «Тазкирайи нақшбандия» каби асарларининг ўзида минглаб уламолар ва фузалоларнинг таржимаи ҳоли берилган. Бундай уламо ва машойихларнинг ҳар бири ўз даврининг маданий ва маънавий ҳаётида сезиларли из қолдирган кишилар бўлиб, покиза имон ва эътиқод учун курашган, эл ҳурматига муяссар бўлган, халқни илму ирфон билан қуроллантиришга ҳаракат қилган, комил инсон тарбияси учун илми ва меҳнатини аямаган, ватан муҳаббати ва садоқатини кўнгилларига жо қилган ва кенг оммани ҳам шу нарсага тарғиб қилган зотлар эдилар. Шайх Хованди Таҳур ҳам ана шундай олим ва фозил кишилар тоифасига киради. Бироқ, унинг ҳаёти ва ижоди шу пайтгача ўрганилмай келинди. Шайх Хованди Таҳурнинг шахси билан яқинроқ танишиш учун сўзни унинг отаси Хожа Умар Боғистонийдан бошлашга тўғри келади.

ШАЙХ УМАР БОҒИСТОНИЙ

Шайх Умар Боғистоний ўз даврининг йирик олими ва шайхи эди. Шайх сўзининг асл маъноси қария, кекса ёки форс-тожик тилида пир демакдир. Бу сўз истилоҳ сифатида шариат ва тариқат илмларини мукаммал билган кишига нисбатан ишлатилади. Умар Боғистонийнинг шайх деган номга мушарраф бўлишининг ўзи унинг илму маърифатда юксак поғонада бўлганини кўрсатади.

Шайх Умар Боғистонийнинг туғилган йили номаълум, вафоти эса 691/1291 йилда юз берган.

Хожа Аҳрори Валийнинг муридларидан бири Фахруддин Али Сафийнинг «*Рашаҳот*» китобида ёзилишича, Шайх Умар Боғистонийнинг насаби ўн олти восита орқали Абдуллоҳ ибн Умар ибн Хаттобга бориб етади. Авлиёликдаги шажараси эса шайх Ҳасан Булғорий орқали Расулуллоҳга бориб тақалади.

Шайх Умарнинг пири шайх Ҳасан Булғорий асли Озарбайжоннинг Нахживон шаҳридан бўлган. Шайх Ҳасан 23 ёшида душманлар қўлига асир тушади ва Дашти Қипчоққа олиб кетилади. Етти йил асирликда яшайди. 30 ёшида кучли жазабага мубтало бўлиб, оламни кезишга тушади. Тўққиз йил Булғорда, уч йил Бухорода, йигирма етти йил Кирмонда, бир йил Табризга қарашли Мароға

деган жойда яшайди. 716/1259 йил 93 ёшида вафот этади. Қабри Табризнинг Сурхоб деган жойидадир.

Ҳозирги Боғистон деган жойда туғилган Шайх Умар Боғистоний илм ўрганиш ниятида Бухорога келади ва бу ерда Шайх Ҳасан Булғорий билан учрашиб, унга мурид бўлади. Шайх Умар Боғистоний уч йиллик хизмат ичида Ҳасан Булғорийдан таълим олади ва касбу камолот ҳосил қилади. У Шайх Ҳасан Булғорий кўлида валоят даражасини топгани туфайли, ўз пири каби, шайх номига мушарраф бўлган.

Шайх Умар Боғистоний диний ва дунёвий илмларни эгаллаб, тасаввуфда камолга етгандан кейин ватани Боғистонга қайтиб келади ва халқни роҳи рост (тўғри йўл)га ва илму ирфонга тарғиб қила бошлайди. У ҳалол ва ҳақгўй одам бўлиб, халққа меҳрибонлиги ва илму маърифат жарчиси бўлгани билан катта эътибор қозонади. Толибларга диний ва дунёвий илмлардан таълим бера бошлайди. Хоҳловчиларга эса тасаввуф ғояларини ўргатади. Натижада унинг ҳузурида толиби илмлар ҳамда тасаввуфга интилувчилар кўпайиб боради. Шайх Хованди Таҳурнинг ўз отаси кўлида камолот касб этиши ва одамларнинг узоқ жойлардан унинг ҳузурига илм талаб қилиб келгани фикримизнинг исботидир.

Шайх Умар Боғистоний камтарона ҳаёт кечирishi билан одамларга ибрат эди. У деҳқончилик ва боғдорчилик ишлари билан шуғулланган ва ўз касби коридан ҳалол

тирикчилик қилган. У катта мулла ёки катта суфий бўлишни ўзига шараф деб билмаган ва шуҳрат орқасидан қувмаган: оддий, бироқ ҳақиқий инсон бўлишга интиланганки, биз буни ўғли Хованди Таҳурга қилган насиҳатидан кўрамиз. «Рашаҳот» муаллифининг ёзишича, Хожа Аҳрори Валий аждоди ҳисобланган Шайх Умар Боғистоний ҳақида ҳикоя қилар экан, унинг ўз ўғли Хованди Таҳурга айтган қуйидаги сўзларини келтиради: «Таҳур, мулла бўлма, суфи бўлма, у бўлма, бу бўлма, мусулмон бўл».

Шайх Умар Боғистонийнинг бу сўзи олам-олам маъноларни ўз ичига олувчи ажойиб ҳикмат бўлиб, нафақат ўша давр учун, балки бизнинг давримиз учун ҳам ибратлидир. Одам мулла бўлиши, аммо ўз илмига амал қилмаслиги мумкин. Бу Шайх Саъдийнинг «илмига амал қилмаган мулладан устига бир қоп китоб ортилган эшак яхши» деган сўзига мувофиқдир. Суфий бўлма деганда эса, биз кўплаб суфийлар ўтганини ва улар ўз дарди-ҳасрати билангина яшаганини кўрамиз. Риёкор суфийлар ҳақида ўтмишда алломалар ҳам, шоирлар ҳам кўп ёзишган. «Зоҳири суфинамо, ботинида реву ранг» бўлган, ўзини суфий қилиб кўрсатиб, халқни шилиш билан шуғулланганлар ҳам кўп бўлиб, Муқимийнинг:

Бошларида гоҳи шапка, гоҳи гастор авлиё,

Қўлларида тасбиҳу бўйнида зуннор авлиё,

номли ғазали ҳам шундайларга қарата

айтилган эди.

Шайхнинг «у бўлма, бу бўлма, мусулмон бўл» жумласи эса ҳақиқий инсон бўлишга даъват бўлиб, мусулмон одам покиза ва ҳалол кун кечиради, унинг кўнглида ёмонлик бўлмайди, одамларга яхшилиқ қилишни ўзи учун савоб деб билади. Халқ орасида ҳам, бирор ишда айёрликка йўл қўйган одамга қарата «мусулмонмисан?» деб қўядилар. Худди шу сўз билан боғлиқ бир воқеани эслатиб ўтиш ўринлик. Мирзо Улуғбек бир куни шайх Мавлоно Низомиддин Хомушни саройга олдириб келади. Унинг ўғлини саройдаги канизаклар билан алоқада эканликда тухмат қилган эдилар. Улуғбек Шайхга қарата: «Сизнинг ўғлингиз кечалари бизнинг қалъамиз деворидан ошиб тушиб, фасод ишлар билан шуғулланаётган экан» — дейди. Низомиддин Хомуш унга: «Мен мусулмонман», деб биргина сўз билан жавоб беради. Улуғбек бу сўздан таъсирланиб: «Шайхни ўз уйига элтиб қўйинглар» — дейди.

Али Сафий «*Рашаҳот*»да Хожа Аҳрори Валийнинг Шайх Умар Боғистоний ҳақидаги яна бир ҳикоясини келтиради. Хожа Аҳрори Валийнинг айтишича, бир киши Шайх Умар Боғистоний ҳузурига қўл бериб, мурид бўлиш учун узоқдан келибди. Шайх ундан: «Сен яшаётган жойда масжид борми?» — деб сўрабди. У киши «ҳа» дегач: «Мусулмонлик аҳкомларини биласанми?» — деб сўрабди. «Ҳа» деб жавоб берибди у киши. Шайх: «Ибодат жойи маълум бўлса, ибодат ҳукмлари маълум бўлса, демак, сенинг бу ерга келишингдан фойда йўқдир, қайт ва ибодат билан машғул бўл» деган экан.

Бу ҳикоядан ҳам Шайх Умар Боғистонийнинг

ҳаёт тарзи кўриниб турибди. У одамларнинг йиллаб ота-она, қариндош-уруғ, хотину болалардан узоқда юргандан кўра, ибодатини қилиб, ўз жойида яшашга, меҳнатга қўл уриб, ризқу рўзини ҳалол топиб ейишга тарғиб этган.

Али Сафий Шайх Умар Боғистонийнинг қуйидаги сўзларини келтиради. Бу ҳам Хожа Ахрори Валий тилидан ёзиб олинган бўлиб, Шайх шундай деган экан: «Биз муридни ғайридан холий қиламиз ва Жаноби Аҳадийят (яъни Аллоҳ)га нозир қиламиз, бунинг ҳаммасини қиламиз, аммо биз қилдик демаймиз». Бу жумладан Шайхнинг, биринчидан, валоят қуввати намоён бўлса, иккинчи томондан, камтарлиги кўриниб туради. У муридларни заҳмат билан тарбиялайди, меҳнатини ва вақтини аямайди, бироқ буни мен қилдим, демайди, яъни миннат ва манманликдан узоқ бўлади.

Шайх Умар Боғистоний ва унинг ўғли Шайх Хованди Таҳур ҳақида маълумотлар кам сақланган. Бундай маълумотлар Али Сафийнинг «*Рашаҳот*»идагина мавжуд. Улар ҳам олимларимиз томонидан ҳали тўлиқ ўрганилмаган. Натижада баъзи олимларимиз Шайх Умар Боғистонийни Яссавийга тариқатида эди, десалар, баъзилари Хожагон тариқатида эди, дейдилар. Бунинг сабаби шуки, Шайх Умар Боғистоний Хожагон тариқатига мансуб бўлган Шайх Ҳасан Булғорийга қўл берган эди. Бошқа томондан эса, Шайх Умар ҳам, ўғли Хованди Таҳур ҳам турк машойихлари билан доимо мулоқотда бўлиб, улардан фойдалар олиб турганлар. «*Рашаҳот*»га суянадиган бўлсак, шайх Умар Боғистоний Хожагон тариқатида бўлганини

кўрамиз. Негаки, унинг пири Шайх Ҳасан Булғорийнинг насаби Абулқосим Гургоний орқали Пайғамбар алайҳиссаломга боради. Хожа Аҳрори Валийнинг бир ҳикояси ҳақиқатта янада ойдинлик киритади. Хожа Аҳрори Валий қўл бериш ниятида Баҳоуддин Нақшбанднинг тўртинчи халифаси мавлоно Яъқуб Чархий ҳузурига боради. Чархий Хожа Аҳрордан Шайх Умар Боғистонийга қариндошчилиги борми-йўқлигини сўрайди. Сўнг Хожа Аҳрори Валийга Баҳоуддин Нақшбанднинг Шайх Умар Боғистоний ҳақидаги фикрларини айтиб беради ва дейди: «Хожайи Бузург Хожа Баҳоуддин Шайх Умар Боғистонийнинг тариқасига эътиқоди баланд эдилар ва уларни мақтардилар. Айтардиларки, уларнинг тариқасида жазба билан истиқомат жамул-жамдир». Сўнг Чархий Баҳоуддин Нақшбанднинг бу сўзларини Хожа Аҳрори Валийга кенгроқ тушунтириб, дейди: «Бу ажойиб таърифдир, зероки жазба ва унинг истилосидан сўнг шариатда мустаҳкам туриш душвордир, шу сабабли жазба аҳлининг кўпида истиқомат бўлмайди. Аммо кучли одамлар бу икковини жам қила оладилар. Демак, бу сўз билан Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин) шайх Умарни камоли қувватда таъриф қилибдурлар».

Хожа Баҳоуддин нақшбандия деб аталган ўз тариқатини Хожাগон тариқати асосида бунёд қилган ва, шу йўлда бўлганига қарамай, Шайх Умар Боғистонийни бу йўлда алоҳида тариқа (йўл)га эга эканини таъкидлайди, яъни истиқомат ва жазбани бирлаштирувчи йўлдан кетганини айтади.

ШАЙХ ХОВАНДИ ТАҲУРНИНГ КАМОЛОТ КАСБ ЭТИШИ

Шайх Хованди Таҳур юқорида зикр қилинган ана шундай покиза оилада дунёга келди. У диний ва дунёвий илмлардан қаерда таълим олгани манбаларда қайд этилмаган. Али Сафийнинг ёзишича, Шайх Хованд зоҳирий ва ботиний илмларнинг билимдони бўлган. Зоҳирий илмлар диний ва дунёвий илмлар бўлиб, ботиний илм эса суфийлик илмларидир. «Ўз отасининг тарбияти ва иноятининг сояси остида, — деб ёзади Али Сафий, — валоят аҳлининг олий даражасига етишди ва, шунга қарамай, баъзи турк машойихларининг суҳбатидан кўп фойдалар касб этди». Демак, у ўз илмини янада ошириш мақсадида турк машойихлари, яъни Хожа Аҳмад Яссавий издошларидан ҳам илм ўрганишни давом эттирган.

Али Сафийнинг ёзишича, Хожа Аҳрори Валий ўз тоғаси Хожа Муҳаммаддан эшитган қуйидаги ҳикояни нақл қилган экан. Унинг айтишича, Шайх Хованди Ато Яссавий хонадонига мансуб бўлган Тенкуз Шайх билан учрашиш ва ундан баъзи нарсаларни ўрганиш учун Туркистонга боради. Тенкуз Шайх овқат тайёрлашга киришади ва ҳадеганда олов ёнмайди. Тенкуз Шайхнинг хотини аёлларга тааллуқли бўлган овқат қилиш ва нон ёпиш билан машғул бўлмас экан. Ўтин ҳўл бўлиб, олов ёнмас эди. Тенкуз Шайхнинг хотини

келиб, унинг орқасидан тегиб юборади. Шайхнинг юзи ва соқоллари кулга бўялади. Тенкуз Шайх хотиннинг зулмига чидаб, ҳеч нарса демайди. Овқатланиб бўлингач, Тенкуз Шайх Шайх Хованднинг мушкилотлари ва саволларига хилватда жавоб беради. Шайх Хованди Тахур кетиш олдидан, Шайхнинг шунча куч-қувватга эга бўла туриб, нега хотинининг зулмига чидаб юрганини сўрайди. «Биз сабр туфайли шу даражага етдик!» — дейди у.

Шайх Хованд отаси қўлида илм ва валоят ҳосил қилган бўлса-да, бироқ турк машойхлардан ҳам илм ўрганишни давом эттирган.

Жомийнинг «Нафаҳот»ига эргашиб ёзилган «Ламаҳот» китобида келтирилишича, Шайх Умар Боғистоний ўз фарзанди Хованди Тахурни Шайх Зайниддин — Кўйи Орифон руҳини восита қилиб, Худодан тилаб олган экан. Фарзанд туғилгач, Шайх Умар уни Шайх Зайниддин мақбарасига олиб келади. Бу воқеани А.А.Семёнов 1914 ва 1916 йиллари ёзган мақолаларида ҳам қайд этади. Шайх Умар чақалоқни Зайниддин мақбарасига олиб келганда, бу ерда юрган бир тўда каптарлар ҳавога кўтарилади ва уларнинг учиши ва овозидан «тахур» сўзи қулоққа чалинади. Шайх Умар ўғлига қўйган Хованд исми ёнига Тахурни ҳам қўшади. Хованд сўзи «худованд» сўзининг қисқартмаси бўлиб, художўй маъносини англатади. Баъзиларнинг ёзишича, бу сўз саййид ва хўжаларга нисбатан ҳам қўлланган. Тахур эса пок ва софликни билдиради. Шайх

сўзи эса отасининг шайх бўлгани ва отасидан сўнг шайхлик курсисига ўтирганини англатади.

Ўтмишда шайхлар ва суфийларлар ҳаётини баён қилувчи манокиб ва мақомот китоблари ёзилган. Бироқ Шайх Умар Боғистоний ва Шайх Хованди Таҳур ҳақида бундай асарлар ёзилгани ҳозирча маълум эмас. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 8190 рақами остида бир қўлёзма сақланмоқда. Унга «*Таржимаи ҳоли ҳазрати Шайх Хованди Таҳур*» («*Ҳазрати Шайх Хованди Таҳурнинг таржимаи ҳоли*») деган шартли ном қўйилган. Бу қўлёзма Муҳаммаджон Ўразаев номли киши томонидан ёзилган бўлиб, унда ҳаммаси бўлиб, 23 сатр бор, холос. Унда Шайх Хованди Таҳурнинг Муҳаммад Порсо билан учрашуви ҳақида сўз кетади. Бу маълумот эса ҳақиқатга тўғри келмайди. Шайх Хованди Таҳур 756/1355 йилда вафот қилган бўлиб, Порсо эса 1345 йил туғилган ва 1420 йилда ўлган. Муҳаммад Порсо Шайх Хованднинг ўғли Хожа Довуд билан суҳбатдош бўлган.

Шайх Хованди Таҳурнинг қайси йили Тошкентга келгани маълум эмас. Бу отасининг вафотидан сўнг юз берган бўлиши мумкин. Шайх Хованд ҳам, отаси каби, халқни илму ирфон билан тарбиялаш ишига қаттиқ бел боғлаган. Диний ва дунёвий илмлардан дарс бериш билан бирга, тасаввуф ғояларини ёйишга ҳам хизмат қилган. Камтарона ва ибратли ҳаёт кечирган. Кийиниши жуда содда бўлган. Одамларни ҳақ йўлга бошлаш, уларнинг ғаму кулфатларини аритишга интиланган.

ШАЙХ ХОВАНДИ ТАХУРНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ

Шайх Хованди Тахур ўз отасидан фарқли ўлароқ асарлар ёзиб қолдиришга ҳаракат қилган. Рисолалар ва шеърлар ёзган. Бу ҳақда Али Сафий «*Рашаҳот*»да Хожа Аҳрори Валий тилидан хабар беради. Унинг ёзишича, Хожа Аҳрори Валий деган экан: «Шайх Хованди Тахурнинг суфийлар тариқати ҳақида рисоалари бор. Рисолаларидан бирида тавҳид ҳақида баён қилганлар». Бундан чиқадики, Шайх Хованд бир эмас, бир неча рисоалар муаллифи бўлган.

Хожа Аҳрори Валий Шайх Хованднинг тасаввуф ҳақидаги кўплаб фикрларини баён қилган бўлса-да, «*Рашаҳот*» муаллифи Али Сафий улардан баъзиларинигина ёзиб олган экан. Жумладан, Шайх Хованд бир рисоласида баъзи истилоҳларнинг шариатда ва тариқатда қандай тушунилишини баён қилади. «Тавҳид сўзи шариатда Аллоҳни якка ва ёлғиз деб тушуниш бўлса, — деб ёзган экан Шайх Хованди Тахур, — тариқатда эса дилни Худодан ўзга нарсалардан жудо қилишдир».

Али Сафийнинг ёзишича, Шайх Хованди Тахурнинг «ашъори маъориф шиор», яъни маърифатни баён қилувчи шеърлари кўп бўлган. «Ҳазрати Эшон (Хожа Аҳрори Валий), — деб ёзади Али Сафий, — гоҳ-гоҳ суҳбат асносида уларнинг (яъни Шайх Хованднинг)

шеърларидан ўқиб берар эдилар».

Али Сафий Шайх Хованди Тахурнинг баъзи байтларини Хожа Аҳрори Валий тилидан ёзиб олиб, «*Рашаҳот*»да келтиради. Бу байтлар ўша давр анъанасига кўра форс тилида ёзилган. Улардан бири қуйидагичадир:

*Нигаҳбони ду чашм аст чашми дилдори,
Нигаҳдор назар аз руҳи дигар ёри.
Ҳало, мабод, ки чашмаш ба чашми ту
нигарад,*

Даруни чашми ту бинад хаёли аёри.

Мазмуни:

*Дилдорнинг кўзи сенинг икки кўзингни
кузатувчидир,*

*Кўзингни ўзга дилдор юзига қарашдан
сақла.*

Ёринг сенинг кўзингга қараган пайтда,

*Кўзингнинг ичига ўзга ёрнинг хаёлини
кўрмасин.*

Тасаввуфий мазмундаги бу мисраларда Шайх Хованди Таҳур Аллоҳни чин дилдан севишни тарғиб этмоқда. Шайхнинг фикрича, дилни ҳою-ҳавасдан айириб, кўнгилда доимо Аллоҳ ёдини сақлаш зарурки, Аллоҳ инсон дилига боққанда, бу дилда беҳуда нарсаларнинг ёдини кўрмасин.

Бошқа байтда айтилади:

Эй беҳабарон, ишқ маварзид, ки айб аст,

Ило ба жамоли, ки паси пардаи ғайб аст.

Мазмуни:

Эй беҳабар кишилар, ғайб нардаси

*орқасидаги Зотга муҳаббат қўйинглари,
Ундан ўзгасини севиш айбдир.*

Бошқа бир байтда айтади:

*Шерзоги бешайи ишқам қавий гар кори
худ,*

*К-ав ҳарифи ман биё то зўри бозу
бингараг.*

Мазмуни:

*Ишқим чангалзорининг шери ўз ишига
шундай кучлики,*

*Рақибим келиб, унинг қувватини тамоша
қилсин.*

Бу байт орқали Шайх Хованд ўзининг муҳаббати нақадар кучли эканини баён қилади. Байтлар ажойиб ўхшатишлар, ёдда қоладиган чиройли қофиялар асосига қурилгани ва уларда кучли маънолар акс эттирилгани туфайли диққатни ўзига жалб этади. Али Сафийнинг ушбу байтларни атайлаб келтиришининг сабаби ҳам шундадир.

Мовароуннаҳрда ҳамиша тинчлик бўлиши учун курашган, топган молу давлатини халқ йўлида нисор қилган Хожа Убайдуллоҳ (Хожа Аҳрори Валий)нинг Шайх Хованди Тахурга ҳурмати чексиз эди. Ҳатто 16-17 ёшлардаги Хожа Аҳрор кечалари уйдан чиқиб кетиб, қаерда юргани номаълум бўлганда ва онаси бундан доимо изтироб чекиб юрганда, охири уни қидириб, Шайх Хованд қабри ёнидан топар эди. У қоронғи кечаларда ҳам Шайх Хованд қабрини зиёрат қилар ва унинг руҳидан маънавий кўмак олишга интилар эди.

«Рашаҳот»да келтирилган бир қизиқ воқеа ҳам Шайх Хованди Таҳурнинг Хожа Аҳрорга қанчалик кучли таъсир кўрсатганига гувоҳдир. Ҳали ёши унча катта бўлмаган Хожа Аҳрор Тошкентдаги уйига Самарқанддан Мавлоно Низомуддин Хомушни таклиф этади. Қиш фасли бўлиб, ҳаво совуқ экан. Тошкентлик бир киши Низомуддин Хомушга пўстинлик олиб келади. Орадан уч кун ўтгач, ҳалиги киши яна келади ва Низомуддин Хомушга: «Пўстинлик олиб келганимга уч кун бўлди, Хожа Аҳрор ҳали ҳам тиктириб бермадимми?» – дейди. Низомуддин Хомушда Аллоҳнинг ғазаб сифати кучли экан, жаҳли чиқиб: «Хожа Аҳрор бизга нисбатан эътиборсизлик қилди», – дейди.

Ўша соатдан бошлаб, Хожа Аҳрор ўзида кучли нохушлик ҳис қила бошлайди, оғир бир юк елкасидан эзаётганини ва тобора ҳолдан кетаётганини сезади. У Шайх Хованд қабрига етиб бориб, фикран арзи ҳолини айтади ва ўзида енгиллик ҳис этади. Қайтиб уйига борса, Низомуддин Хомуш одамлар билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Сал ўтмай, Низомуддин Хомушнинг аҳволи ўзгара бошлайди, одамларни ҳузуридан чиқариб юбораркан: «Биз кексалик қилдик, Хожа Убайдуллоҳ ёшлик қилди» – дейди ва шу куни вафот этади. Уни Ҳасти Имом, яъни Абу Бакр Қаффол қабри ёнига дафн этадилар. Кейинчалик маълум бўлишича, Низомуддин Хомушга пўстин тикмоқчи бўлганларида енги камлик қилиб қолиб, иш кейинга сурилган экан.

Шайх Хованднинг ўгли Хожа Довуд ҳам ўз даврининг йирик олими ва шайхи бўлган. Хожа Довуд етти ёшда эканида отаси шайх Хованд вафот этади. Али Сафийнинг ёзишича, Хожа Довуд ҳам тариқат бобида етук шайх даражасига етиб, кучли кароматлар соҳиби бўлган.

Али Сафий Хожа Довуд ҳақида қуйидаги ҳикояни келтиради. Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг севимли халифаси, шариат ва тариқатта оид ажойиб асарлар муаллифи Хожа Муҳаммад Порсо (в. 1420) Андижондан Самарқандга қайтар экан, ходимларидан бирини Тошкентга Хожа Довуд ҳузурига юборади ва Маккага сафар қилмоқчи эканини ва бу ҳақдаги фикрини билмоқчи бўлганини айтади. Хожа Довуд Муҳаммад Порсо юборган кишини кузатиб қўяркан, унга тулки терисидан тикилган пўстин совға қилади ва Муҳаммад Порсога эса у орқали бир болта-теша асбобини бериб юборади. Бу пайтда ҳаво жуда иссиқ бўлиб, ҳалиги кишига пўстин териси ғалати туюлади. Йўлда ҳаво бирдан совиб кетади ва юпун кийинган ҳалиги киши пўстинни кийиб, жон сақлаб қолади. Муҳаммад Порсо эса Мадинада вафот этади. Қабр кавлаш учун Хожа Довуд бериб юборган болта-тешадан ўзга нарса йўқ эди.

Хожа Аҳрори Валийнинг сафдоши ва куёви Мир Абдул Аввал томонидан ёзилган «*Масмуъот*» китобида келтирилишича, Хожа Аҳрор 888/1483 йили, яъни вафотидан етти йил олдин (в. 1490) Тошкентга келади ва Шайх Хованд қабрини зиёрат қилади. Ундан: «Шайх Хованднинг вафот қилганига неча йил бўлди?» — деб сўрайдилар.

Хожа Аҳрор: «Хожа Довуднинг вафотига 65 йил бўлди, отаси вафот этганда етти ёшда эди. Хожа Довуд 75 йил умр кўрган. Ҳозир сана 888/1483, демак Шайх Хованднинг вафотига 127 йил бўлибди», — деб жавоб беради.

Бу маълумотдан кўриниб турибдики, Хожа Аҳрори Валий умрининг охирида ҳам Шайх Хованд қабрини зиёрат қилишни унутмаган. Ҳа, Шайх Умар Боғистоний ва унинг ўғли Шайх Хованди Тахур ўз ҳаётларини халқни ҳақ йўлга бошлашга ва илму маърифат ўрганишга сарф этдилар. Шунинг учун ҳам шу кунгача номлари иззат ва ҳурмат билан тилга олинади. Тошкентдек шаҳри азим туманларидан бирининг унинг номи билан аталиши ҳам халқимизнинг унга бўлган ҳурматининг ёрқин ифодасидир.

* * *

1998 йилда тарих фанлари доктори Азамат Зиё менга Шайх Хованд ҳақида мукаммал бир мақола ёзишни тавсия қилган эди. Мен ўша пайтда юқорида келтирилган мақолани ёзган эдим. Мақола «Мулла бўлма, суфи бўлма, мусулмон бўл» сарлавҳаси остида «Халқ сўзи» газетасининг 1998 йил, 17 октябр сонида босилди. Шайх Хованднинг таржимаи ҳолини баён қилувчи бир шеър ҳам ёзиб, мақола билан бирга Азамат Зиёга юборган эдим. Шеър «Ўзбекистон овози» газетасининг 1998 йил, 17 октябр сонида тўлиғича эълон қилинди. Шу соҳа билан қизиқувчиларга керак бўлиб қолишини эътиборга олиб, шеърни шу ерда келтиришни лозим топдик.

ШАЙХ ХОВАНДИ ТАХУРДУР

Бир зотким, қабри поки кўзга сурмайи сурдуур,
Файзи ила лиммо-лим, футуҳ ила пур нурдуур,
Юз тутса анга ҳар ким кўнгил уйи
маъмурдуур,

Номини тилга олсам юрагимда ҳузурдуур,
Бу зоти бобаракот Шайх Хованди
Тахурдуур.

Хожа Умар — отаси, мавлиди Боғистоний,
Илмга тўла эди, билсанг, икки жаҳоний,
Камтарин зот эдилар, қалбда сирри
пинҳоний,

Валийлар ичра сара, ақда ногаҳоний,
Тан бермиш анга барча, бир илоҳий зухурдуур.

Хожа Умарга етиб ҳақнинг буюк инъоми,
Таралди олам ичра улуғ фарзанд паёми,
Тарбияга қаралди туну кун эҳтимоми,
Илми илоҳий бирла йўғрилди батамоми,
Шоғ бўлди хоҳи тирик, хоҳи аҳли кубурдуур.

Тасаввуфда камолга етишдилар Шайх
Хованди,

Мақтову тавсифига элни тили эди банд,
Ҳироту Шому Ироқ, Бухорову Самарқанд,
Аҳли аро бўлдилар тасаввуфда сарбаланд,
Илоҳий май бобида шароби антаҳурдуур.

Хожагонлар руҳидин кўларига май эди,
Баҳоуддин Нақшбанд меҳри пайдарпай эди,
Кароматлар бобида лаҳзада Ер тай эди,
Худо халқи йўлида кори доим савъ эди,
Фазилатлар бобида иттифоқи жумҳурдуур.

Китоби "Фақарот"га Хожа Аҳрор тан берган,

"Масмуъот"га Мир Абдул Аввал такрор тан берган,

"Рашаҳот" ичра Али Сафий бисёр тан берган,

Бошқа кўп мусаннифлар, не дей, кўп бор тан берган,

Ватанга асл фарзанд, халққа эса ғурурдур.

Халойиқнинг қалбига марҳами жон эдилар,

Етим-есир пойига доим гармон эдилар,

Камил инсон гардида юраги қон эдилар,

Элга бергани доим илму ирфон эдилар,

Маърифат тарқатурда "Ва-ш-Шамси"ю
"Ва-т-Тур"дур.

Мустақиллик шамоли тегмиш бугун бағрига,

Энди асло йўл йўқдир қора кучлар абрига,

Муҳиббий, чегара бор халойиқнинг сабрига,

Не бахт, йўлар очилди Тошкент бабрига,

Шайх Хованднинг руҳида бугун катта

сурурдур.

Шундан сўнг тарихчи олимлар Т.Файзиёв ва О.Бўриёвларнинг ҳам Шайх ҳақида мақолалари пайдо бўлди.

Шу йили Т.Файзиёв, О.Бўриёв ва мен Қуддус Аъзам бошчилигида телевидениеда давра суҳбати ўтказдик. Бу суҳбатда Шайх Хованд, унинг ҳаёти ҳақида фикр юритдик. Шайх Хованднинг асарлар ёзгани, бироқ улар бизгача етиб келмагани ёки ҳали топилмагани ҳақида афсус билан сўзладик.

Шундан сўнг менда Шайх Хованд ҳаётига

қизиқиш янада кучайди. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди билан чуқурроқ таниша бошладим. Охири фонддаги икки қўлёзма жилдда унинг бир неча рисоалари сақланаётганининг гувоҳи бўлдим. Рисоалар форс тилида ёзилган бўлиб, уларнинг ҳар бири Шайх Хованднинг мазмундор ғазаллари, рубоийлари ва қитғалари билан зийнатланган эди. Шундан сўнг рисоаларни таҳлил қилиб, улардаги фикрларни очиб беришни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим, токи ўқувчилар бу таҳлил билан танишиб, Шайх Хованди Таҳурнинг илми, валояти, олийжаноб хислатлари, инсоний фазилатларидан хабардор бўлсинлар.

Шу ўринда мазкур рисоланинг бунёдга келишига сабаб бўлган бир олийжаноб инсон ҳақида эслаб ўтишни лозим кўрдим. Бу киши менинг катта акам Абдулҳай Маҳдум бўлиб, улар ҳар гал Андижон вилоятининг Марҳамат туманидан Тошкентга келганларида Шайх Хованди Таҳурнинг қабрларини зиёрат қилар ва ҳар гал мендан шу зотнинг ҳаёти ҳақида бир китоб ёзишни илтимос қилар эдилар. У пайтда менда Шайх ҳақида узук-юлуқ маълумотлардан бошқа нарса йўқ эди. Шайхнинг рисоаларини топгач, акамнинг илтимослари ёдимга тушиб, шу рисолани ёздим. Илоҳо, акамнинг руҳлари шод бўлсин! Бизга ҳам Шайхнинг кимё назарларидан насиба ато этсин!

*Маҳмуд ҲАСАНИЙ,
тарих фанлари номзоди, ЎЗР ФА
Шарқшунослик институти Шарқ қўлёзмалари
фонди мудири*

**РИСОЛА ДАР МАСОЙИЛИ
ШАРИАТ ВА ТАРИҚАТ**
*(Шариат ва тариқат масалалари
ҳақидаги рисола)*

Каттагина ҳажмга эга бўлган бу рисолага муаллифнинг ўзи махсус ном қўймаган ва унинг боши ва охирида ҳам ўз исмини кўрсатмаган. Рисоланинг муаллиф қаламига мансублигини ундаги ғазаллардан билиб олиш мумкин. Шайх Хованд рисоладаги ҳар бир ғазалга ўзининг Таҳурий таҳаллусини қўйган. Рисола Расулуллоҳнинг шариатга оид бир ҳадисини шарҳлашдан бошлангани учун биз унга шартли равишда юқоридаги номни қўйдик. ЎзР Фа ШИдаги тавсиф картотекаларида Шайх Хованднинг барча асарлари «*Рисолайи Таҳурий*» номи билан аталаверган.

Ҳамду санодан сўнг рисола Расулуллоҳнинг: «Охир замонда шундай одамлар пайдо бўладиларки, суврати (кўриниши) одамга, сийрати (ичи) эса бўриларга ўхшайди...» ҳадиси билан бошланади. Шайх Хованд бу ҳадисни бир неча варақларда шарҳлаб, ёзади: «Бу сўзларни тақриз ва таҳрир қилишдан муддао шулки, сен ўзингни танигилки, кимсан, мунофиқмисан ёки мувофиқмисан, Расул изидан юрувчимисан ёки шайтоннинг аскаримисан, жонинг Аллоҳ ризосини хоҳлайдими ёки риё бирлан ҳавосиними, дил чақалоғи шайтон

сутини ичадими ёки Раҳмон шарбатини тотадими? Сен ўз касалинг ташхисини қидир ва нафсингни белги ва сабабларини ўрган!»

Бу жумлалардан кўриниб турибдики, инсон аввало ўзини англаши, нима учун яратилганини билиши, ҳақ йўлдан оздирадиган нарсалардан қочиши керак. Бу эса шариат ҳамда тариқат талаб қиладиган муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Шайх Хованд мазкур масалани чуқурроқ тушунтиришга киришади. Унинг ёзишича, тўрт хил касаллик мавжуд бўлиб, уларни табиблар даволай олмайдилар. Улар — истисқо (сарик сув касалиги), диққ (сил касали), жузом (мохов касали) ва девонагий (жиннилик). Муаллиф мазкур касалликларни тиббий нуқтаи назардан эмас, балки шариат ва тариқат нуқтаи назаридан тушунтиришга киришади.

Унинг ёзишича истисқо, бу — дунё ва унинг молига ҳаддан ташқари ҳирс қўйишдир. «Истисқога учраган бемор қанчалик кўп сув ичмасин, барибир тўймайди, дунёпараст ҳам худди шундайдир, — деб ёзади у, — ҳар икковининг охири ўлимдир!». Демак, табиий маънодаги истисқо (водянка) касалини даволаш қийин бўлгани каби, молу дунёга мункасидан кетган кишини ҳам муолажа қилиш оғирдир. Уни фақатгина илоҳий шифохона табиблари, яъни илм аҳллари ва тариқат намояндаларигина даволай олишлари мумкин.

Муаллиф диққ ҳақида тўхталади. Диққнинг икки маъноси бўлиб, табобатда, аввало, сил касалига йўлиққан ёки доимий

безгак иллоти билан азоб тортувчи, натижада ҳаддан ташқари озгин бўлиб кетган бемор тушунилади. «Бу иллатнинг мисоли шуки, — деб ёзади Шайх Хованд, — банда худбинлик ва қайсарлик ранжига мубтало бўлмаслиги, ранж тортмай ганж (ҳазина)ни умид қилмаслиги, ўзининг ифлос вужудини эҳтиромга лойиқ деб билмаслиги керак». Муаллиф бу иллат ҳам ўлимга олиб боришини айтади. Шайх Хованд бундай тоифа одамга нисбатан дейди: «Эй мискин, худбинлик иллатига йўлиқмагинки, бу энг офир иллатлардандир, ҳар дам ибрат кўзини оч, таҳқиқ назарини аввал яратилишинг ва охир борар жойингга ташла, шунда бандалик сарриштасини қўлдан бермагайсан!» (63^б).

Жузом (мохов) иллатини тушунтиришга киришар экан, Шайх Хованд бу иллатни даволаш ниҳоятда офир бўлгани каби, ҳар кимнинг жони ҳам ёмон иллатга дучор бўлса, жузом каби даволаш қийин бўлиши ҳақида ёзади. Жони ва руҳида тузалмас иллати бўлган бундай кишини ҳар ким бир бора кўрса, бошқа кўришни орзу қилмайди.

Сўнг девоналикни тушунтиради. «Девоналик шулки, — деб ёзади муаллиф, — уни дев (жин) йўлдан уради, фуллар биёбонларда саргардон қилади ва охири ҳалок бўлади».

Муаллифнинг ёзишича, ҳеч бир инсон ҳирс, бахиллик, ҳасад, гина, зулм каби ёмон иллатлардан холи бўлмайди ва бу иллатлар бандани йўлдан уриш учун шайтонга хизмат қилади. Шайтон эса бу восита билан уни девонага

айлантиради. Демак, инсон бундай ёмон иллатлардан покланиши зарур. Бу эса шариат, тарикат ва Пайғамбар суннатини маҳкам ушлаш орқали ҳосил бўлади.

Шайх Хованд бундай иллатларнинг асл сабабини кўрсатиш учун Расулуллоҳнинг ҳадисларини далил сифатида келтиради. Ҳадиснинг таржимаси қуйидагича: «Охир замонда шундай тоифалар пайдо бўладики, улар беш нарсани дўст тутадилар ва беш нарсани унутадилар: дунёни дўст тутадилар ва охиратни унутадилар, саройларни хуш кўрадилар ва қабрларни унутадилар, бойликни дўст тутадилар ва охират ҳисобини унутадилар, гуноҳ қилишни дўст тутадилар ва азобни унутадилар, халқни дўст тутадилар ва Холиқ, яъни Аллоҳни унутадилар» (66^б). Бу ҳадисдан кўриниб турибдики, инсон бир нарсага берилиб, иккинчисини ёддан чиқариб юбормаслиги керак.

Юнон ҳамда ислом фалсафасида оламнинг яратилиши асосида тўрт унсур — сув, ҳаво, олов ва тупроқ ётади. Чунончи, одамзот вужудида ҳам шундай унсурлар мавжудлиги айтилади. Шайх Хованди Таҳур шунга ишора қилиб, мазкур унсурларнинг ҳар бири яхши ва ёмон сифатларга эга экани ҳақида ёзаркан, яхши сифатлардан эзгулик ва ёмон сифатлардан ёмонлик зухурга келишини баён қилади: «Олов агарчи пиширувчидир, бироқ куйдирувчи ҳамдир. Ҳаво агарчи созловчидир, бироқ қуритувчи ҳамдир. Сувдан агарчи тириклик бунёддир, бироқ узоқ туриб қолганидан бузуқлик пайдодир. Тупроқдан

инсон жисмлари пайдо бўлса-да, бироқ у қоронғулик ва зулматга эга унсурдир» (66^а).

Муаллифнинг ёзишича, агар одамнинг ҳиммати яхши сифатлар сари майл этса, ундан яхши ва ёқимли хислатлар, баракат ва чиройли хулқлар пайдо бўлади. Ҳақни ҳақ ва ботилни ботил ҳолатида кўради. Агар кишининг ҳиммати ёмон сифатлар томон майл этса, яхшиликлар ўрнига ёмонликларни кўради, унинг вужудида ёндирувчи, чақиб олувчи, йиртиб ташловчи хислатлар пайдо бўлади, унинг табиатида тийралик, зулмат ва ғафлат ҳоким бўла бошлайди. Бу феъллар кучая бошлагач, сийрат оинасини чанг босиб, қорайтиради ва руҳ қуввати пасаяди. Натижада инсон барча ёмон илатларга дучор бўлади.

Рисолада Шайх Хованди Таҳурнинг бир қанча ғазаллари келтирилган. Бу ғазаларни муаллиф ўзининг фикрларини қувватлаш мақсадида келтиради. Юқорида баён қилинган фикрлардан сўнг муаллифнинг қуйидаги ғазали мавжуд. Унинг аслини келтирамиз:

*Чун қаноат бадин саро бикунда,
Банди гул аз Худо жудо бикунда,
Чунки чашм аз савобҳо пушад,
Ҳама корҳо хато бикунда,
Донаи тухми шайтанат корада,
Тарки хиштзори анбиё бикунда,
Чун дилаш гасти душмани гурада,
Қасди озори авлиё бикунда,
Аз гирифти Худо к-андишада,
Амали зишти нораво бикунда.*

*Баҳри таҳсили жоҳи дунёйи,
Борҳойи бадийи бало бикунат,
Сийраташ масх гардаг аз таҳқиҳ,
Бо азизон ҳама жафо бикунат.
Эй Таҳурий, дар ин саройи ғурур,
Хоки У шав, ки У вафо бикунат.*

Мазмуни:

*Кимки бу дунёда қаноатни ихтиёр қилса,
Худо ӯғлидаги тўсиқлардан ўзини жудо
қилади.*

*Агар киши кўзини савоб ишларни
қилишдан юмса,*

Барча ишларда хато қила бошлайди.

Шайтанат уруғларини экиб,

Анбиё экинзорини тарк қилади.

Кўнгли душманнинг қўлини тутгач,

Авлиёларга озор беришга қасд қилади.

Худонинг жазоси ҳақида ўйламайди,

Ёқимсиз хунук ишларни қилади.

Дунёвий обрўни топиш учун,

Офат келтирувчи ёмон ишларни қилади.

Сийрати ҳақ ишлардан жудо бўлиб,

Азизларга тинимсиз жафо қилади.

Эй Таҳурий, бу ёлғон сарой ичига,

Уни, яъни Аллоҳнинг тупроғи бўлки,

Фақат угина вафо қилади (68^{а-б}).

Шайх Хованд бу ғазалида қаноатсиз ва яхши тарбия кўрмаган кишиларни танқид қилгани кўриниб турибди. Бу тоифадаги одам учун ҳеч қандай муқаддас нарса йўқ. У савоб ишларни қилмайди, анбиё ва авлиёларга тош отади, азиз кишиларга жафо қилади. Шайх Хованд ўзига мурожаат қилиб, тупроқ

бўлишни, яъни дунёда камтар бўлишни, камтар кишиларга Аллоҳ ҳам яхшиликлар қилишини таъкидлайди.

У бошқа ғазалида ҳам дунёга берилган ва ўз давлати билан мағрурланган кишиларни танқид қилади ва дунёда камтар, синиқ ва тавозеъли бўлишни тавсия қилади:

*Хокий сифатони ишқ обанг,
Боқий ҳама дигарон саробанг.*

Мазмуни:

*Ишқда ўзини тупроқ сифат
тутадиганлар сув кабидирлар,
Бошқа барчалари эса саробдирлар.*

Демак, муаллифнинг фикрича, Аллоҳга муҳаббат қўйган ва камтарликни ўзига шиор қилган кишилар сув каби хосиятга эгадирлар, ғурурга берилганлар эса саробга ўхшайдилар ва одамларни алдайдилар. Ўзига ташқи томондан оро бериб, камтарликни йиғиштириб қўйган кишиларнинг ботини (ички олами) хароб бўлади:

*Дар суврати зоҳиранг маъмур,
Дар олами ботиний харобанг.*

Мазмуни:

*Ташқи кўринишда улар чиройлидирлар,
Ички оламда эса харобдирлар.*

Олим бу ғазалда кўпроқ тасаввуф аҳлини қаламга олади. Унинг ёзишича, баъзи олим ва орифлар, юқорида айтилгандек, ташқи оламларига зеб берадилар ва ҳақиқий йўлдан

адашадилар:

*Ин олиму орифи замона,
Дар мастийи хеш жумла хобанг.*

Мазмуни:

*Замонанинг бундай олиму орифлари,
Фурур мастлиги билан барчаси
уйқудагирлар.*

*Зештони ажусағони гийнй,
Аз пардаи хок дар ниқобанг.
Чун оташи марг парда сўзаг,
Маълум шавад, ки чи биёбанг.*

Мазмуни:

*Диннинг хунук юзли кампирларининг
юзлари,*

*Тупроқ билан тўсилган парда ичигагир.
Ўлимнинг олови пардани куйдиргач,
Уларнинг нима топганлари маълум
бўлади.*

Демак, ўзини дин арбоблари ҳисоблаган, аслида динга зарар еткизаётган диндорларнинг кўзини фурур тупроғидан бўлган парда ёпиб турибди, ўлим юз бериб, унинг олови пардани куйдиргандан кейингина дунёда нима иш қилганларини тушунадилар.

Шайх Хованд ўзини олим, ориф ва диний арбоб ҳисоблайдиган, аслида эса нияти бузуқ бундай кишиларни янада кучлироқ танқид қилади:

*Онҳо, ки хазинаҳо бихурганг,
Имруз хазинаи туробанг.*

Мазмуни:

*Ҳазиналарни еган кишиларнинг ўзлари,
Бутун тупроқнинг тасарруфидадирлар.*

Демак, дунёда савоб ишларни қилиш ўрнига молу дунё тўплаган, зебу зийнатга берилган кишилар оқибат натижада тупроқ остига кирадилар ва ўз қилмишларига жавоб берадилар:

*Ҳайрону хароб охири кор,
Дар оташи гўзах кабобанд.*

Мазмуни:

*Улар ҳайрон ва хароб бўлган ҳолда,
Оқибат гўзах оловида кабобдирлар.*

Шайх Хованд ўзларини мулойим, беозор ва суфинамо кўрсатиб, аслида бузғунчилик билан шуғулланувчиларга қарата ёзади:

*Инҳо, ки латиф менамоян,
Фардо ҳама рубаҳу килобанд.*

Мазмуни:

*Ўзини латиф ва мулойим кўрсатувчи бу
кишилар,*

Эртага барчаси тулки ва итдирлар.

Бу ерда ҳадиси шариф мазмунига ишора қилинмоқда. Чунки, одамлар бу дунёда қандай ёмон иш қилган бўлсалар, маҳшар куни шу ишга муносиб ҳайвон шаклида тирилтирилади. Натижада сирлари ошкор бўлади.

Шайх Хованд ғазал охирида ўзига

мурожаат қилиб ёзади:

*Парҳиз аз он касон, Таҳурий,
Инҳо ҳама оташангу обанг.*

Мазмуни:

*Эй Таҳурий, бундай одамлардан қочгин,
Уларнинг ҳаммаси олов ва сув кабидирлар.*

Шайх Хованди Таҳур бу рисолада кетма-кет учта ғазалини келтирган бўлиб, ҳар уччаласида ҳам олим, ориф ва дин аҳлларини, бадавлат кишилардан айримларини танқид қилади ва оқибатда улар офир азобларга дучор бўлишларини қайд этади. Учинчи ғазали қуйидагича бошланади:

*Онҳо, ки ба нафс мубталоянг,
Торику хабису бесафоянг.*

Мазмуни:

*Нафс куйига мубтало бўлган кишилар,
Қалби қора, ифлос ва эзгулиги йўқдир.*

Демак, нафс куйига мубтало бўлган кишилардан ҳар қандай ёмонликни кутиш мумкин. Бундай кишилар ўз дўстларидан йироқлашади ва Аллоҳ марҳаматидан ҳам бенасиб бўлади:

*Аз суфраи дўст бенасибанг,
Бар хони Худой бенавоянг.*

Мазмуни:

*Улар дўст дастурхонидан бенасибдурлар,
Аллоҳ дастурхонига етолмай
наводадурлар.*

Нафсга мубтало бўлган кишиларнинг ёқасидан ажал тутмагунча, улар ғафлат уйқусидан уйғонмайдилар:

*То чанги ажал гулу нагирад,
Мастони жаҳон ба хуг наёянд.*

Мазмуни:

*Ажал чанги томоғидан тутмагунча,
Жаҳондаги бу мастлар ўзларига
келмайдилар.*

Шайх Хованд нафс бандаларининг ҳаётини тасвирлашда давом этади. Нафс бандаси ўлгач, Аллоҳнинг азобига дучор бўлади, юз ҳасрат билан гўрга киради, охиратда Аллоҳ фармони билан тирилади, қилмишлари туфайли дўзах азобига мубтало бўлади:

*Онҳо ҳама ҳейзуми Саъиранг,
Маҳрум зи раҳмати Худоянд.*

Мазмуни:

*Уларнинг барчаси Саъир (дўзах)
ўтинларидир,*

*Аллоҳ раҳматидан маҳрум кишилардир
(69^{б-в}).*

Рисоланинг кейинги саҳифалари шариат, ваҳий ва рисолат (пайғамбарлик) нима эканини баён қилишга бағишланган. Шариат бу — ҳукмлардан иборатдир. Ваҳий эса Худонинг сўзларини Жаброил алайҳиссалом орқали хабар қилишдир. Бу сўзларни халққа етказиш эса рисолат ва даъват деб аталади. Бу ҳукмларга қулоқ солувчилар ва Расулга тобеъ бўлувчилар уммат дейилади. Буюрилган ва

манъ қилинган нарсалар, усул ва фуруъ — булар миллат дейилади. Миллат арконларининг баёни ва бандалик қоидалари шарият дейилади. Бу йўлда юриш ва унга амал қилиш тоат дейилади. Бу тоатнинг умумий номи Ислому дейилади (73^{a-б}).

Шайх Хованди Таҳур шундан сўнг шариат ва тариқатни баёнига ўтади. Унинг шариат ва тариқатни ёнма-ён таърифлашида бир ҳикмат мавжуд бўлиб, баъзи олимлар шариат ва тариқатни бир-бирига зид дейдилар ва икки орада низо чиқишига сабаб бўладилар. «Шариат, — деб ёзади у, — тавҳид, таҳорат, намоз, рўза, закот, ҳаж ва жиҳод баёни, яна диний муомалалар, охират ҳисоблари, лиқо, ризо, салом ва калом йўлининг баёнидир. Пайғамбар эса бу йўлни кўрсатувчи ва тутиб турувчидир. Кенг йўл шориъ дейилади, демак шариат кенг йўлдир ва ундан ҳар хил тариқ (йўллар) чиқади» (73^б).

Муаллиф тариқатни баён қилиб ёзади: «Тариқат шундай йўлки, у шариатдан зоҳир бўлади, равшан ва катта йўл шориъ дейилса, қоронғи ва нозик йўл тариқ дейилади. Бас, тариқат шариатдан олинган йўлдир» (73^б). Кўриниб турибдики, тасаввуф ёки тариқат шариатдан айри эмас.

Шайх Хованднинг ёзишича, тариқатдан мақсад ва натижа шариат муомалаларини чуқур ўрганиш, диний ишларнинг баёнини англаш, бандага хос ибодатларнинг сирларини очиш, Аллоҳ рози бўладиган хулқларни ҳосил қилиш, ахлоқни тозалаш, фаришталарнинг сифатига эга бўлиш ҳамда риё, эгрилик, жафо, кўполлик, душманлик, ҳасад, ҳою ҳавас,

қайсарлик, манманлик ва шунга ўхшашлардан озод бўлишдир. Яна намозни сидқидилдан ўқиш, қироатни садоқат билан адо этиш, таҳоратда эҳтиёт бўлиш кабилар ҳам шунга киради. Бадан подшоси бўлган дилни барча ёмон иллатлардан тозалашдир.

Муаллифнинг ёзишича, кишининг ташқи томонига тааллуқли бўлган барча нарсаларни тозалаш ва поклаш шариатдан ҳисобланади. Ботин (ички олам)ни тозалаш эса тариқатдандир. Шайх Хованд бундан сўнг нима шариатга мансубу нима тариқатга мансублигини бирма-бир баён қилади. Масалан, либос ва баданни намозга мослаш шариатдан, дилни қорайтирадиган нарсалардан қочиш тариқатдан, намозда юзни қиблага қилиш шариатдан, дилни ҳамиша Аллоҳга тўғрилаш ва доимо қиблага қараб ўтириш тариқатдан. «Қисқаси шуки, — деб ёзади муаллиф, — сезгимизга билинадиган ва кўринадиган ҳар бир нарсани кузатиш шариатдан бўлиб, парда ичида бўлган ҳар бир нарсанинг риояти тариқатдандир».

Муаллиф тариқат аҳлининг одатларини баён қилишга ўтиб, ёзадикки, тариқат арбобларида ҳиммат ва ғайрат, жидду жаҳд қуввати кучли бўлади. Мубоҳ (шариат рухсат берган ишлар)дан ҳам ўзларини тиядилар. Шариат ҳалол санаган ишларга ҳам муккаларидан кетмайдилар. Муаллиф тариқат ва тариқат аҳлининг ишлари ҳақида Қуръон оятлари ва ҳадислар билан ўз фикрларини баён қилиб бўлгач, охири шундай хулосага келади: *«Шариат сар-и тариқатаст ва*

тариқат сар-и шариатист», яъни шариат тариқатнинг боши ва тариқат шариатнинг бошидир. Демак, шариатни тариқатдан, тариқатни шариатдан ажратиш мумкин эмас. Биз буларни бу ерда таъкидлаб ёзишимизнинг сабаби шуки, нақшбандия тариқати аҳллари билан уламолар ўртасида бу борада тортишувлар мавжуд бўлган. Баҳоуддин Нақшбанд билан Бухоро мадрасаси толиблари ўртасидаги низо Муҳаммад Боқирнинг «*Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд*» китобида келтирилган бўлиб, Баҳоуддин Нақшбанд бу баҳсда тариқат аҳлининг шариат йўлидан ташқарида эмаслигини исботлаб беради. Ҳозирги пайтда ҳам айрим тоифалар, масалан, шофиъий мазҳабининг айрим тарафдорлари, ваҳобийлар ва ҳизб ут-таҳрир намояндалари тариқатни тан олмайдилар ва уни шариатга зид деб ўйлайдилар.

Рисоланинг охириги қисми ҳақиқат масалаларини баён қилишга бағишланган. Бу қисм «*Дар ҳақиқат сухан бисёр аст*» (*ҳақиқат ҳақида сўзлар кўпдир*) жумласи билан бошланади. Муаллиф ҳақиқат масалаларини баён қилиш учун Қуръон оятлари, ҳадиси шарифдан ташқари, Ҳазрати Алининг ўнлаб ҳикматли сўзларидан фойдаланган. Олимнинг фикрича, ҳақиқат сирларини билиш маҳол, бироқ шариат уламолари, муттақий зотлар ва авлиёлар ўзларининг кучларига яраша бу ҳақда сўз очганлар (77^а).

Рисола сўнггида муаллиф қалбни ғайри инсоний кудуратлардан тозалаш лозимлигини таъкидлайди. Бунинг учун эса риёзат чекмоқ

лозим. Бунинг далили сифатида қуйидаги шеърни келтиради:

*Агар ба оби риёзат баровари ғусли,
Ҳама кудурати дилро сафо тавонӣ кард.*

Мазмуни:

*Агар риёзат суви билан қалбни ювсанг,
Дилдаги барча хираликни мусаффоликка
айлантира оласан.*

*Валекин ин сифати раҳравони чолок аст,
Ту нозанини жаҳони кужо тавоний кард?*

Мазмуни:

*Бироқ бу мазкур йўлдаги чаққон
кишиларнинг сифатидир,*

*Сен жаҳон нозанинисан, буни қандай қила
оласан?*

Олим қалбни тозалашни ўлимни ёд қилишда кўради. «Ҳар ким ўлимни ёдидан чиқарса, — деб ёзади у, — нимани хоҳласа, ўшани қилаверади» (99^а). Унинг ёзишича, барча ёмон ишлардан қўлни тортиш ўлимни ҳамиша ёдда тутиш орқали ҳосил бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Шайх Хованди Таҳурнинг бу рисоласида инсоннинг покланиши ва камолга етиши учун зарур бўлган барча нарсалар қаламга олинган. Аллома, айниқса, тариқат билан шариат муносабатларини очиб бериб, бу борада катта хизматни амалга оширган.

РИСОЛАИ ДАҲ ШАРТ (Ўнта шарт ҳақида рисола)

Шайх Хованди Таҳур қаламига мансуб бу рисола ҳам муаллиф томонидан номланмаган. Унда анъанавий ҳамду сано ҳам йўқ. Рисола «Бидон, эй равандаи роҳи Худо» (Билгин, эй Худо йўлида юрувчи) жумласи билан бошланади. Унда тариқат йўлидаги солиқнинг амал қилиши зарур бўлган ўнта қоида ёки шарт баён қилингани учун биз уни юқоридаги шартли ном билан атадик. Рисоланинг ҳажми кичик, ҳаммаси бўлиб икки варақдан иборат бўлса-да, бироқ унда энг муҳим масалалар жамлангани билан диққатга сазовордир. Бу рисола гўё тариқат йўлидаги муридга қўлланма сифатида тузилган.

Биринчи шартда ёзилишича, ҳар бир солиқ ўзига етадиган яхшилик ёки ёмонлик, неъмат ва заҳмат барчаси Аллоҳдан эканига тан бериши, бошига келаётган раҳмат ёки кулфат бировдан эмас, ўзидан бўлиб, замона ишлари учун бировдан ранжимаслиги баён қилинади.

Иккинчи шартда ёзилишича, «мардони худо», яъни шайхлар ва валийларни дўст тутиш, ҳатто ўзидан ҳам уларни қаттиқроқ яхши кўриш керак. Чунки

уларнинг йўл-йўриғисиз ҳеч ким ҳечқачон тўғри йўлни тополмаган ва Худога етиша олмаган. Валий зотларнинг душмани — Худойи таъолонинг душмани, уларнинг дўстлари — Худойи таъолонинг дўстларидир.

Учинчи шарт — қўлдан келгунча халққа яхшилик қилиш ва ҳеч кимга озор етказмаслик.

Тўртинчи шарт — Худойи таъолодан етадиган ҳар бир нарсага, хоҳ у лутф бўлсин, хоҳ қаҳр бўлсин, рози бўлиш.

Бешинчи шарт — Аллоҳ яратган нимаки нарса бўлса, улардан ўзини паст тутиш.

Олтинчи шарт — ўзини ҳеч бир кимса устидан молик ва эга деб билмаслик ҳамда унинг қўлида нимаки бўлса, Аллоҳдан деб билиш.

Еттинчи шартда баён қилинишича, иложи ва имкони борича, аҳли дил, яъни ботин илми билан машғул кишилар билан ўтириш, молу давлат топишга интилувчи очкўз кишилардан узоқ юриш керак, улар билан улфат бўлишдан кишида молу давлатга ҳирс пайдо бўлиши мумкин.

Саккизинчи шартда эса ҳеч қачон ва ҳар қандай ҳолатда ҳам ёлғон гапирмаслик талаби қўйилади.

Тўққизинчи шартда ёзилишича, Худойи таъолони ҳамиша ҳозир деб билиш, дунёдаги ҳар бир зарра Аллоҳдан

холи эмаслиги ва ҳеч мавжудот Усиз мавжуд эмаслигини англаш лозим.

Ўнинчи шартда баён қилинишича, солиқ учун барча нарсанинг асли ва асоси пири комилдир. Пир муриднинг аҳволидан доим огоҳ ва билиб турувчидир, мурид қаерда бўлса, пир ҳам у билан руҳан бирга эканини англамоғи лозим. Шайх Хованди ўз фикрини таъкидлаш учун қуйидаги байтни келтиради:

*Дасту пир аз ғойибон кутох нест,
Дасту у жуз қабзаи Аллоҳ нест.*

Мазмуни:

Пирнинг қўли ғойибдагилардан қисқа эмас,

Пирнинг қўли Аллоҳнинг панжасидан ўзга нарса эмас (102^{а-б}).

Рисоладан кўриниб турибдики, унга амал қилган ҳар бир киши мукамал одоб-ахлоққа эга бўлиши турган гап. Ундаги талаблар ҳақиқий инсон бўлишга ундайди. Демак, Шайх Хованди Таҳур бу талабларга аввало ўзи амал қилиб, шогирдларидан ҳам шу нарсаларга риоя этишни талаб қилган.

РИСОЛА ДАР АРКОНИ ИСЛОМ (Ислом арконлари ҳақида рисола)

Шайх Хованди Таҳурнинг йирик рисолаларидан яна бири ислом арконлари ҳақидаги рисоладир. Рисолада шу ҳақда кўпроқ ёзилгани учун уни биз шартли равишда юқоридаги ном билан атадик.

Олим анъанавий ҳамду санолардан сўнг, инсон ва унинг шарафи ҳақида сўз очади. Унинг ёзишича, инсонийлик гавҳари шайтоний ишлар учун яратилмаган, руҳоний хосиятлар эса шайтоний мақсадлар учун яратилган эмас. Одамнинг вужуди барча илоҳий сирларнинг қалъаси бўлиб, бу қалъани дунёвий хаёлотлар ташвишидан асраш лозим (103^б). У одамзотни янада кўкларга кўтаришда давом этади. «Одам гавҳари латифдир, ҳаёт эса жавҳари шарифдир, у икки марта қўлга келмайди, у ихтиёрсиз қўлдан кетади. Уни фанимат тутгинки, у ҳосилга тўла бойлик ва азиз тутгинки, тез кетувчи мусофир кабидир» (103^б). Олимнинг бу фикрлари қанчалик ҳикматларга тўла! Демак, инсон Аллоҳ яратган буюк мавжудот бўлиб, у фақат юксакликка интилиши, ҳаётни беҳуда ўтказмаслиги, уни азиз тутиб, эзгу ишларга сарфлаши лозимки, у икки марта берилмайди.

Шайх Хованд мазкур рисолаани нима учун ёзганини қуйидагича баён қилади: «Бир куни бу фақир *«Масойили райҳониййа»* ким, уни дарвешлар *«Масойили руҳониййа»* дейдилар,

қоралашга машғул эдим. Ногоҳ бир киши олдимга келиб, қаламни кўлимдан олди, итб-омиз хитоб қилди ва башоратангиз ишорат айлаб, мусулмонлик ҳақида сўз ёз, деди» (105^б). Кўриниб турибдики, Шайх тасаввуф борасида рисола ёзишни бошлаган, бироқ унинг устози мусулмончилик йўллари ҳақида асар ёзишни буюрган. Олим: «Маънолар мулкининг султони (яъни Расулуллоҳ – М.Ҳ.) мусулмонлик йўли биноларини шу тартибда қилди» дея, Расулуллоҳдан келган машҳур ҳадисни келтиради. Унинг маъноси қуйидагича: «Ислом беш нарса асосига қурилди: ла илаҳа илаллоҳ Муҳаммад ур-Расулуллоҳ, намозни барпо қилиш, закотни адо этиш, рамазон ойининг рўзасини тутиш, йўлига қуввати етса, ҳажни адо қилиш».

Муаллиф ўз фикрларини асослаш учун рисолада кўплаб байтлар, рубоийлар ва қитъалардан фойдаланган. Уларнинг кўпчилиги муаллифнинг қаламига мансубдир. У сўзни аввало тавҳид калимасини, яъни «*ла илаҳа илаллоҳ*»ни шарҳлашдан бошлайди. Маълумки, ўтмишда етук олимлар томонидан тавҳид ҳақида кўплаб асарлар ёзилган. Шайх Хованд ҳам тавҳидни ўз билимига суянган ҳолда талқин қилади. У тавҳиднинг тасаввуфий ва шаръий маъноларини тушунтиради. Олимнинг ёзишича, тавҳиднинг тасаввуфий маъноси нафсни Аллоҳ ибодатлари учун барча чалғитувчи нарсалардан ягоналаш ва кўнгилни бандалик учун барча фикрлардан ажралган ҳолда кўришдир. Шайхнинг бу жумлаларини биз

Али Сафийнинг «*Рашаҳот*» китобида келтирганини кўрамиз. Муаллифнинг ёзишича, Аллоҳ воҳид (ёлғиз ва ягона)дир, ягонани ягоналаш эса маҳол ишлардандир. У тавҳиднинг шаръий маъносини қуйидагича тушунтиради: «Аммо шариатнинг баёни шулки, тавҳид Аллоҳ, *азза ва жамани*, ўзга илоҳлардан холи бўлган ягона зот деб билиш ва уни нуқсонли сифатлардан озод деб тушунишдир» (107^а).

Муаллиф, албатта, бу фикрларни қувватлаш учун қатор оятларни келтиради. Бундан ташқари, ўтмишда яшаган олимларнинг ҳам араб тилидаги фикрларини баён қилади. Уларнинг орасида Яҳё ибн Муъоз, Юсуф ал-Ҳусайний, ал-Воситий, Жунайди Бағдодий, Абдуллоҳ ал-Хафиф, Абдурраҳмон ал-Мисрий, Абул Мансур, Абу Ҳанифа, Довуд Тоий, Саҳл ибн Абдуллоҳ Тастарий, Абу Ҳурайра, Муҳаммад ал-Ғаззолий, Шайх Саъдий, Абу Бакр Қаффол ва бошқаларни кўриш мумкин.

Олим тавҳид ҳақида баён қилар экан, имон ҳақида сўз очади ва юқорида номи зикр қилинган олимларнинг фикрларидан кенг фойдаланади. Олим бу борадаги фикрларни Расулуллоҳнинг имон ҳақидаги сўзлари билан яқунлайди: «Расулуллоҳ (с.а.в.) айтдиларки, имон Аллоҳга, фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, яхшилик ва ёмонликнинг юз бериши Аллоҳу таълодан эканига ишонишдир».

Маълумки, тавҳидни яхши билиш ва унга амал қилиш диннинг поклигини сақлаш ва

йўлдан адашиб кетмасликни таъминлайди. Расулуллоҳ, саҳобалар ва йирик олимларнинг барчаси дин поклиги ва унинг бузилмаслиги учун кураш олиб бордилар. Шайх Хованди Таҳурни ҳам бу масала ташвишлантирган. Шайх шариатнинг бузилмаган ҳолда сақланиши учун бутун ҳаёти давомида меҳнат қилгани турган гап. Шунинг учун мазкур рисоласида у ўтмишда фаолият кўрсатган бузуқ оқимлар ва уларнинг намояндаларини қаламга олади, улардан сақланишга чақиради.

Олим сўзни *«акнун шаммае аз маҳолоти беҳудагўёни маҳжубон»* (энди беҳуда гапирувчи ҳисобланганларнинг сўзларидан бир озгина), деган жумла билан бошлайди. Унингча, бу тоифалар «маҳжубон» (ҳижобланганлар), яъни уларнинг кўзларини парда тўсиб қолган ва ҳақ йўлни кўришдан ожиздирлар, натижада «беҳуда», яъни фойдасиз ва таги йўқ гапларни гапирадилар. Олим ёзади: «Агар бу лашкаргоҳда пайдо бўлган чангдан жонинг ойнасида губоре кўрсанг, тезликда уни тозалашга кириш ва уни софлашга белингни боғла!» (113^а). Бу сўзларга эътибор берсак, худди бизнинг кунда айтилганга ўхшайди. Четдан юртимизга кириб келган ҳар хил оқимлардан ўзимизни сақлашимиз лозимлиги ҳар куни таъкидлаб турилибди. Шайх Қуръон оятини дуо сифатида келтириб, бундай ақидадаги одамлардан сақлашни сўрайди: *«Раббано, ло тажъално маъа-л-қавми-з-золимийн»* (Аллоҳим, бизларни бу золим қавмлар билан бирга қилма).

Бу «гумроҳ, бадбахт» қавмлардан бири, унинг ёзишича, мушаббаҳа дейилади. Уларнинг фикрича, Аллоҳнинг жисми бор ва улар Аллоҳни ҳар хил жисмоний кўринишда баён қиладилар.

Иккинчи гуруҳ каромийа дейилади, улар Аллоҳни Арш устида ва маълум маконда турувчи, деб баён қиладилар.

Яна бирида эса Ҳишом ибн ал-Ҳикам Аллоҳни жуҳуд (яхудий)ларга ўхшаган шаклда эканини баён қилади.

Равофизлар ҳам Аллоҳни жисмга эга сифатида талқин қиладилар.

Нажжория айтадики, Аллоҳ ўз зоти билан ҳамма ерда ҳозирдир.

Муътазиланинг айтишича, Аллоҳ ўз илми билан ҳамма ерда мавжуддир.

Тарсолар эса «уч»ликни даъво қиладилар. Уларнинг баъзилари ота, ўғил ва хотин сифатида талқин қиладилар.

Муфон (оташпараст)ларнинг ўйлашларича, яратувчи иккита бўлиб, бири яхшиликни, иккинчиси ёмонликни яратади.

Таббоъиёнларнинг фикрича, яратувчи тўрттадир: иссиқлик, совуқлик, хўллик ва қуруқлик.

Афлокийлар еттита дейишади, яъни етти сайёрани назарда тутадилар.

«Сен эшитган бу гуруҳларнинг барчаси, – деб ёзади Шайх Хованди Таҳур, – Ҳақнинг мункирлари бўлиб, жаҳаннамга тушадилар» (113^д). Олимнинг ёзишича, улар муфлис (бечоралар) бўлиб, азал меҳмонхонасида дўст дастурхонидан насиба топмагайлار ва ёруғлик

кўрмагайлар, улар кўрганларини билмайдилар ва билганларини танимайдилар.

Шайх бу ерда 44 мисрадан иборат маснавий келтиради. Унда ҳақ йўлдаги одам билан ноҳақ йўлдаги одам муқояса қилинади. Унинг таъкидлашича, Аллоҳ йўлидаги тақволи ва тасаввуф йўлидаги ҳар бир киши нажот топади ва Аллоҳнинг севимли бандасига айланади. Бундай одамлар риёзатда бўладилар ва сабрни ўзига пеша қиладилар. Шунинг учун ҳам:

*Сабри у халқро нажот диҳаг,
Дарди у мардро даво бошаг.*

Мазмуни:

*Унинг сабри халққа нажот беради,
Унинг дарди одамларга даво бўлади.*

Халқ орасида, олам яхшилар туфайли боқий, деган сўз юради. Демак, яхши одамлар ҳисобига эл барча офатлардан нажот топадилар, бундай кишилар эл дардига даво бўладилар. Шайх динда бузуклик пайдо қилувчи бадъатчиларни танқид қилишда давом этади:

*Мубтагиъ дар миёни аҳли сафо,
Марди роҳи Худо чаро бошаг.
Марди дарвиш тарки бидъат кун,
Ҳар чи бидъат бувад хато бошаг.*

Мазмуни:

*Бидъатчи одам сафо аҳли орасида,
Қандай қилиб Худо йўлидаги киши
бўлсин?*

*Эй дарвиш, сен бигъатни тарк қил,
Нимаики бигъат бўлса, у хато бўлади.*

Шайхнинг ёзишича, жоҳил ва нодон киши элга раҳбар бўлолмайди ва одамларни тўғри йўлга бошлай олмайди:

*Муқтадоий на кори жуҳҳол аст,
Марди жоҳил чи муқтадо бошаг.
Мазмуни:
Йўлбошчилик жоҳилларнинг иши эмас,
Ахир ногон қандай йўлбошчи бўлсин?*

Унинг фикрича, элни йўлга солиш учун чуқур билим ва маърифат керак. Султон бўлса ҳам, илми бўлмаса, бас у гадо билан тенгдир:

*Ҳар киро илму маърифат набуваг,
Гарчи султон буваг гадо бошаг.
Мазмуни:
Ҳар кимнинг илми ва маърифати бўлмаса,
Гарчи у султон бўлса ҳам, аслида гадогир
(115⁶).*

Мазкур маснавий Шайхнинг қаламига мансубми ёки йўқми, ҳозирча бир нарса деёлмаймиз. Бироқ, қандай бўлмасин, у шайхнинг фикрларини ва дунёқарашини ифодалашни турган гапдир. Шайх шеърдан сўнг ўқувчига мурожаат қилиб дейди: «Дарвиш (яъни Шайх Хованд – М.Х.) ўз рисоласида «мушаббаҳа» (юқорида зикр қилинган гуруҳлардан бири) ҳақида зикр қилди

ва адашган гумроҳлар аҳволини бирозгина очиб берди. Сен, бу тоифа биздан узоқдир, деб ўйлама, аксинча, улар ҳозир ва мавжуддир. Чунончи, баъзи бир муташаббиҳа суфийлар мушаббиҳа хаёлотларига гирифтордурларки, бесафо нафсоний тоат ва беирода руҳоний иборатларсиз ўзларини тавҳид майдонига ташлаганлар, гўй каби ўзларини ҳар кўйда саргардон қилганлар, Аллоҳга садоқат бобидан уларда бир хабаре, Аллоҳ жамоли файзининг рашаҳот (томчи)ларидан уларда бир асаре йўқ» (117^{а-б}).

Шайхнинг бу фикрлари ҳикмат билан суғорилган бўлиб, ўзи яшаган даврдаги шуҳратпараст ёлғончи суфийларни беаёв танқид қилади. Унинг фикрича, риё билан ўзларини ҳақиқий суфи каби кўрсатишга уринган суфийлар ҳам, юқоридаги гуруҳга мансубдирлар. Шайх бундан сўнгги бир қатор саҳифаларни жоҳил суфийларни танқид қилишга бағишлайди. Бундай суфийлар тасаввуфга ва суфийликка нуқсон етказиб, олимлар ва шариат аҳллари назарида ёмон таассурот қолдирадилар ва дин аҳллари билан суфийлар орасида фитна пайдо қиладилар. «Бундай қавмнинг нишони шулки, — деб ёзади Шайх, — ўз илмларига мағрур бўладилар ва шариатга кам илтифот қиладилар. Ўзларининг ифлос вужудларини халқ таъзимига лойиқ деб ҳисоблайдилар» (118^б).

Шайхнинг ёзишича, бу қавм йўлдан адашганлар бўлиб, кўзига кўринган руҳни Худо деб биладилар, васвос хаёлларни руҳ деб тасаввур қиладилар. Улар ҳақиқий хизмат

камарини белдан ечиб, тавозеъ ва камтарлик этигини оёқдан чиқарадилар, машаққатни ўзига раво кўрмайдилар, бошқаларга роҳат етказишни ўйламайдилар. Улар одамларни йўлдан уриш учун баъзан тавозеъда бўладилар, мутакаббир кишиларни хизматга солиш учун вақтларини беҳуда сарфлайдилар. «Улар ҳеч бир ишни холис Худо йўлида қилмайдилар, – деб ёзади Шайх, – Худони танимайдилар, демак ҳар қандай ишни қилаверадилар, аҳволлари яхши бўлиши учун ҳаракатда бўладилар, ўзларининг нафс маъбудига ором берадилар» (120^{a-b}).

Шайхнинг ёзганларидан кўриниб турибдики, у юқорида санаб ўтган тоифаларга бузуқ фикрли суфийлар ҳам дохил бўлиб, бундай суфийлар тасаввуф аҳли орасига бузғунчилик соладилар ва соф тасаввуф ҳақида нотўғри хулосалар чиқишига сабаб бўладилар. Ўз нафсининг фойдаси ва оромини кўзлаган, нафсини маъбуд даражасига кўтарганларни Шайх танқид қилишда давом этади: «Уларнинг Қуръонга илтифотлари йўқ, Қуръон ўқисалар ҳам, эътиқодлари шуки, Қуръон Муҳаммаднинг сўзлари дейдилар ва муроса учун Муҳаммад (с.а.в.)ни Аллоҳнинг элчиси, деб биладилар. Бироқ унга тобеъ бўлишни хохламайдилар». Улар: «Бизларнинг ҳар биримиз ўз давримизнинг Муҳаммадларимиз» дейдилар... Улардан баъзилари (уларга Аллоҳнинг лаънати бўлсин, уларни маймун ва тўнғизларга айлантирсин) ўз нафсларини Муҳаммад (с.а.в.)га нисбатан устун қўядилар ва дейдилар:

«Муҳаммадда басийрат йўқ эди, шунинг учун Жаброилга муҳтож эди, биз комил басиратга эгамиз ва Жаброилга муҳтожлигимиз йўқ, бизга хабарни бевосита етказадилар» (120⁶). Шайх бундай тоифани маймун ва тўнғизга тенглаштирар экан, уларнинг раҳнамоси Иблис эканини қуйидагича таърифлайди: «Ҳа, уларга (хабар) етказилади, бироқ Иблис алайҳил лаъна орқали етказилади».

Шайх бу ерда эл орасида машҳур бўлган ва тилларда шиорга айланиб қолган жумлани келтиради. Бу жумлани Хожа Аҳрори Валий ҳам тез-тез тилга олиб турар экан. У «Рашаҳот»да ҳам мавжуд. Жумла қуйидагича: «Шайхи бузругвор, қаддасаллоҳу руҳаҳу ул-азиз ҳар гоҳ мадрасадан хонақоҳга келганларида менга хитобан: «Эй Таҳур, олим бўлма, суфий бўлма, мусулмон бўл» дердилар, яъни бу номларга мағрур бўлма, йақин нурларининг зиёда бўлишини ҳақ ҳидоятдан талаб қил» (120⁶). Бу ерда муаллиф шайхи бузруквор деб ўз отаси Шайх Умар Боғистонийни назарда тутмоқда. Бу, жумладан, Шайх Хованди ва отаси Шайх Умар яшаган даврда олимлиги ёки суфийлиги билан мағрурланиб, йўлдан озган кишилар мавжуд бўлганини кўриш мумкин. Демак, Шайх ҳам, унинг отаси ҳам бундай тоифага қарши курашганлар. Уларнинг ўз даври ва ундан кейинги асрларда ҳам халқ эъзозида бўлганликлари шу боисдан эканлиги шубҳасиздир.

Шайх мутасаввиф ким, суфий қандай одам, валоят (каромат) нималиги ҳақида ҳам хабар

беради ва бу борада ҳам ўзининг фикру мулоҳазаларини ўртага ташлайди. У оддий кишилар учун имонни дўст тутиш ва Қуръонга мунис бўлиш, яъни тоат-ибодат қилиб, Қуръон ўқиш ва амал қилишни тавсия этади. У бундай кишиларга қарата ёзади:

*Туро кунжи масжид беҳ аз оламист,
Ба масжид гаро, тоқи ризвон талаб.*

Мазмуни:

*Сен учун бутун оламдан кўра масжиднинг
бир бурчаги афзалдир,
Масжидга киру жаннат тоқини қидир.*

Шайх бу маънони таъкидлаш учун қуйидаги ҳикоятни келтиради: «Бир дарвиш бир шайхнинг ҳузурига қўл бериш учун келди. Шайх унга ғазаб билан қараб деди: «Сенинг вилоятингда масжид йўқми, жамоат йўқми, имон йўқми, одамлар йўқмики, узоқдан бизнинг олдимизга келибсан? Қайтгилки, шайтон сени саргардон қилибди» (130^а). Биз бу ҳикояни «Рашаҳот»да ҳам ўқиймиз. Ҳикоятдаги шайх муаллифнинг отаси Шайх Умар Боғистонийдир.

Шайх Хованди Таҳурнинг ёзишича, ҳақиқий пирлар ҳикоятдаги инсонларга ўхшайдилар. Аммо номард пирлар ҳам мавжудки, улар ўз атрофларида муридларнинг кўпайишини, бу билан эса ўз обрўларини оширишни хоҳлайдилар, шу орқали молу дунёнинг ҳам кўпайишини истайдилар. «Улар айтадиларки, кел, бизга мурид бўл, бошқа ҳеч иш қилма, биз эртанинг

нима бўлишини олдиндан биламиз». «Улар бугунни билмайдилар, эртани қайдан билсинлар?» деб хитоб қилади Шайх Хованди Таҳур. Бу ибратли сўзлар ўтмишда ҳам, бизнинг кунларда ҳам ўз қимматини йўқотмайди.

Шайхнинг Абу Бакр Каффоли Шоший асарлари билан ҳам таниш бўлганини кўриш мумкин. Унинг араб тилидаги шеърларидан ўз асарида фойдаланган. Саъдий Шерозий шеърларидан ҳам истифода қилганини кўрамиз.

Рисолада фикҳий масалаларга ҳам кенг ўрин ажратилган. Унда масжид ва у билан боғлиқ масалалар, масжидда намоз ўқишнинг фазилатлари, таҳорат ва унинг хосиятлари, баъзи афзал ойларда ўқиладиган нафл намозлар ояту ҳадислар асосида кенг баён қилинган. Яна садақа масалалари, закот бериш ва рўзани адо қилишнинг фикҳий қоидалари Расулуллоҳ ҳадислари, саҳобаларнинг сўзлари орқали ўз ифодасини топган. Ҳаж қилиш ва унинг қоидаларига ҳам Шайх кенг жой ажратганини кўрамиз.

Шундай қилиб, рисолада исломнинг беш улуғ рукни тўлиғича баён қилинади. Шайх Хованди Таҳур бу рукнлар баёни орқали унда ўзининг ажойиб фикрларини ҳам қолдирган.

РИСОЛА ДАР ОДОБИ ТАРИҚАТ (Тариқат одоби ҳақида рисола)

Шайх Хованди Таҳурнинг бу рисоласи «алҳамду лиллаҳи-л-Воҳиди-л-Қаҳҳор» жумласи билан бошланади. Ҳамду сано ва салавотдан сўнг, бошқа рисоаларига ўхшамаган ҳолда, бу рисолада ўз исмини қуйидагича келтиради: «Йақулу-л-Ъабд ул-фақир Таҳур ибн Умар ал-Боғистоний» (фақир бандга Таҳур ибн Умар ал-Боғистоний айтади). Бошқа рисоалар каби бу рисолага ҳам ном қўйилмаган. Шунинг учун рисоланинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда юқоридаги шартли номни қўйдик.

Рисоланинг аввалида ўзи тақводан узоқ, беҳуда лоф урувчилар танқид қилинади. Тариқат ва шариат йўлида тақво ва парҳезгарлик биринчи ўринда туриши баён қилинади. Шайх: «ҳар ким тақво қилса, ўша ҳақиқий марддир» деган фикрни олға суради (201⁶). Сўнг рисоланинг ёзилиш сабабини баён қилади. Шайх тариқат борасида кўплаб рисоалар ёзилганини айтган экан, кунлардан бир кун дин ва дунё ҳақидаги фикрларга чўмиб ўтирганда танишларидан бири келиб, ўз илтимосини арз қилгани ҳақида шундай дейди: «Жалол ибн Муҳаммад Банокатий... Хуросон томондан етиб келиб, арз қилиб дедикки, бир қанча муддатдан буён олам атрофини кезиб юрибман ва Одам авлодининг улуғлари билан суҳбатлар қуриб юрибман, бундан кўзлаган

умидим бир пири муршид топиш ёки кучли илм соҳиби бўлган бирорта кишини қўлга киритишдир...» (204^а).

Шундай қилиб, Шайх унинг илтимоси бўйича, мазкур рисолаи ёзишга киришади ва унда тариқат ва шариат фойдалари ҳақидаги фикрларни баён қилади.

Шайх рисолаининг асосий қисмини «бидонки» («билгилки») деб бошлар экан, бунда одамзод ўз нафси ва хоҳишига берилгани учун ўзининг вужудга келиш сабабларини билмаслигини баён қилади «Сенга вожибки, — деб ёзади муаллиф, — ўзликни англашинг, кимсан, қаердан келгансан, нима учун келгансан, қаерга кетасан, буларни билишинг керак» (203^{а-б}). Шайх бу масалаларни бирма-бир тушунтиришга киришади. Унинг ёзишича, инсон ғайб оламидан Аллоҳга баъдалик қилиш учун вужудга келтирилган ва оқибат натижада Аллоҳга қайтади. Баъдалик қилиш учун эса риёзат чекиш ва, қайси йўл билан бўлса ҳам, нафсига қарши кураш олиб бориши керак. Одамларга мушфиқ ва меҳрибон, аҳли тоат ва солиҳ одамлар билан доимо ҳамсуҳбат бўлиши, бидъат аҳлидан қочиши лозим. Шайхларга, орифларга, дарвишларга тухмат қилувчи ва камситувчи ва бу билан мағрурланувчи кишилардан узоқ бўлиши, шариатга хилоф иш тутувчи, суннат жодасидан чиқувчи кишилардан қочиши лозимки, бу тоифа одамлар шайтоннинг тобеълари ва лашкарларидир.

Шайх суфийларнинг ҳаёти, уларнинг пок эътиқоди ва тутган йўларини тавсиф қила

бориб, бу йўлга қадам қўювчи ҳар бир киши тасаввуф аҳлининг истилоҳларини билиши, уларга хос бўлган масалаларнинг ҳақиқатини англаши кераклигини баён қилади. Бу ерда 13та истилоҳ ёки масала бирма-бир баён қилинганини кўриш мумкин.

Биринчи масалада шариат, тариқат ва ҳақиқат баёни берилган. «Биринчи масала шуки, — деб ёзади шайх, — шариат маълумдир, бироқ тариқат нима, ҳақиқат қайси?» (205^{а-б}). Шайх жавоб тариқасида арабча ривоятни келтиради: «Кимки шариат, тариқат ва ҳақиқатни бир-биридан ажратса, бас у хатога йўл қўйибди. Ва ҳар ким бу иш тариқатда мумкин-у, шариатда мумкин эмас деса, бас батаҳқиқ йўлдан озибди...». Биз мазкур жумлаларда ҳам шариат ва тариқат бир эканини, улар орасига фарқ қўйиб, қарама-қарши йўл тутиш мумкин эмаслигини кўрамиз. Баҳоуддин Нақшбанд Шайх Хованди Таҳурнинг отаси Шайх Умар Боғистоний ҳақида гапирганда бекорга уни шариат ва тариқатни бирга олиб борганини таъкидламаган.

Шайх Хованди Таҳур ўз фикрини исботлаш учун яна Аҳмад Яссавийга мурожаат қилади. Биз «*Рашаҳот*»дан биламизки, Шайх Хованди Таҳур Аҳмад Яссавий хонадонига эътиқодда бўлган ва бу силсила вакиллари билан учрашиб, суҳбатлар ўтказиб турган. Унинг Туркистонда Тенгиз Шайх билан учрашгани бунга ёрқин мисол бўла олади. Шайх Аҳмад Яссавий ҳақидаги фикрини нима учундир араб тилида баён қилиб: «*Қола аш-шайх ур-разий Аҳмад*

Яссавий» (Ризоманг шайх Аҳмад Яссавий айтади) деб, унинг мана бу форсча гапини келтиради: «Шариат ҳамчу пўстасту тариқат ҳамчу мағз» (шариат пўст кабидир, тариқат мағз кабидир). Шайх Хованд ёзади: «Бу иттиҳод (яъни бирлик ва ягоналик) баёни, ажралиш баёни эмас. Ҳеч бир ёғ мағизсиз пайдо бўлмайти ва ҳеч бир мағиз пўстсиз қойим туролмайти. Балки, аввало, пўст мукамал ҳолга келади, сўнг мағиз вужудга келади, пўстсиз мағиз оламда йўқ, демак тариқат бешариат бўлиши мумкин эмас» (205^с).

Бу фикрларнинг барчаси тариқат бошқа, шариат бошқа дегувчиларга қарши айтилган сўзлардир. Шариат ва тариқат нима эканини чуқур англаб етмаслик эса ҳақиқатни англашга тўсқинлик қилади.

Иккинчи масалада муриднинг шайхга «соч бериши» баён қилинади. Бундан кўзланган мақсад эса муриднинг ўз ихтиёрини пирга бериши, мурид гўё ёш гўдак бўлса, пир таълим берувчи тарбиячи эканини англантишдир. Шайх шундай қувватга эга бўлмоғи лозимки, у муриддаги ёмон хислатларни, ҳаракатларни, феълларни, нафсоний хоҳишларни, шайтоний хаёлларни қува олиши лозим. (206^{а-с}).

Учинчи масала асо (ҳасса) бериш одатидир. Шайхнинг ёзишича, муридга асо бериш унинг сулукда балоғатга етишига ишорадир. «Кўрмайсанми, — деб ёзади Шайх, — бола ёш бўлиб, ўйин-кулгига машғул пайтида унга асо тутқизилмайти, асони қатъий бир мақсадга йўналган одамга берилади». Шайх бу ерда арабча: «Ҳар ким қирқ ёшга етсаю, асо

тутмаса, йўлдан адашган, балки бу йўлда хорликка тушган бўлади» жумласини келтириб, қирқ ёш кишининг камолга етган вақти, тариқат кишиларининг ҳаққа яқин бўлиш пайтидир» — деб ёзади. Муаллифнинг уқтиришича, Худо Мусо алайҳиссаломга яқинлик берганда унга асо иноят қилган. «Агар шайх қурбат (яқинлик) топмаган муридга асо берса, — деб ёзади у, — бўрига чўпонлик берган кабидир ёинки гўдак бола қўлига чавгон бериш билан тенгдир» (206^а).

Шайх шундан сўнг 32 мисрадан иборат асо (ҳасса) ҳақидаги маснавийни келтиради. Демак, пирнинг муридга асо ҳадя қилиши тариқат одобларидан бири бўлиб, суфийнинг, кўпинча, тариқат йўлида эканини асога қараб билиб олиш ҳам мумкин экан. Бунга шайх келтирган мана бу байт ҳам далолат қилади:

Асо баргир, онгаҳ рў ба роҳ ор,

Асоро бар сулуки хуг гувоҳ ор.

Мазмуни:

Ҳассани олгину йўлга юзни тутгин,

Ҳассани ўз сулукинг учун гувоҳ қилгин.

Шайх Хованд ҳар бир фикрини маснавий, қитъа ва рубоийлар билан қувватлаб боради. Келтирилган маснавийлар ғоятда маънодор, тили равон бўлиб, ёдлаб олишга ҳам қулайдир. Бироқ асо ҳақида келтирилган 32 мисрали маснавийни ўқиганимизда бир нарса диққатимизни ўзига жалб қилади. Байтларда ёзилишича, асолар, одатда, пирлардан мерос сифатида ўтар экан. Мана бу байтта диққат қилинг:

*Асои ман, ки гар қор аст оре,
Асои Шайхи Булғор аст оре.*

Мазмуни:

*Менинг қўлимдаги ҳассам,
Шайхи Булғорнинг (қўлидаги) ҳассадури.*

Шайхи Булғор Шайх Хованди Таҳурнинг отаси Шайх Умар Боғистонийнинг пири экани ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Демак, Шайхи Булғорнинг ҳассаси Шайх Умар Боғистонийга, ундан эса ўғли Шайх Хованди Таҳурга етган. Бундан маълум бўладики, Шайх Хованди Таҳур тариқатда ўз отасининг муриди бўлган. Иккинчи томондан, биз учун энг муҳими, рисоладаги катта ёки кичик ҳажмдаги ширин байтларнинг асосий қисми Шайх Хованди Таҳурнинг ўзи томонидан ёзилгани маълум бўлади. Бу ажойиб байтлар Шайхнинг шеъриятда ҳам юқори поғонада бўлганини кўрсатиб турибди.

Тўртинчи масала зикр айтиш ҳақида бўлиб, «зикрини кўп айтишлар» ояти билан бошланади ва бу борадаги байтлар келтирилади.

Маълумки, тариқатларда зикр айтишнинг иккита машҳур усули бор: бири — хуфия зикр ва бири жаҳрия зикри. Жаҳрия зикри, яъни зикрни овоз чиқариб айтиш Хожагон тариқати пайдо бўлгунча машҳур ва амалда бўлган. Баҳоуддин Нақшбанднинг пири Амир Кулол ҳам зикри жаҳрия билан шуғулланган. Зикрия хуфия, яъни зикрни овоз чиқармай, ичида айтиш Абдулхолиқ Ғиждувонийга (1103-1179) Хизр алайҳиссалом томонидан ўргатилган бўлиб, Баҳоуддин Нақшбанд бу зикрни кенг

ёйилишига хизмат қилди.

Биз Шайх Хованди Таҳурнинг ҳозирча қайси тариқатда бўлганини аниқ айтолмаймиз. У ўзининг рисоаларида ҳам бу ҳақда ҳеч нарса демайди. Шайх Хованди Аҳмад Яссавий издошлари билан алоқада бўлиб, ғазалларини Аҳмад Яссавий ҳикматларига яқинроқ усулда ёзган бўлса-да, бироқ тўлиқ уларнинг йўлида бўлмаган ва улар айтадиган зикри жаҳрияни қабул қилмаган, аксинча, зикри хуфияга мойил бўлган. Унинг ўзи бу ҳақда ёзади: «Аммо зикр, бу қалб ишидир, офиздан ҳосил бўлган нарса бу — овоздир, зикр эмас. Агар тил ҳаракатда бўлиб, дил ҳозир бўлса, демак киши зокир (зикр айтувчи) бўлади. Агар тил ҳаракат қилмай, дил ҳозир бўлса, демак (ул киши) ҳозирдир. Агар тил ҳаракатда бўлсаю, дил ҳозир бўлмаса, (ул киши) ғофилдир ва бундай киши шайтонга яқиндир» (208^{а-б}). Бошқа жойда эса, мана бундай дейди: «Зикрни иложи борича яширин айтгинки, бу тавозеъга яқинроқдир ва ҳақ таъолонинг ризолигига лойиқроқдир. Негаки Султон (яъни Аллоҳ) ҳузурида ғавфо кўтариш иш эмас ва (Унинг ҳузурида) ниёзмандлик (муҳтожлик, бечоралик ва синиқлик)дан ўзга йўл йўқ» (208^{а-б}).

Демак, Аллоҳ олдида овоз чиқариб, ғавфо кўтариш, Шайх Хованди Таҳур бўйича, мақбул эмас. Бундан кўриниб турибдики, Шайх зикри хуфия тарафдори бўлган. Умуман, зикрни хуфия айтиш ёки жаҳрия айтиш борасида тариқат аҳллари орасида ҳал қилиб бўлмайдиган баҳс мавжуд. Кимдир

зикри хуфияни кўкларга кўтариб мақтаса, кимдир жаҳрияни улуғлайди. Ҳар икки томон ўзларининг ҳақлигини оят ва ҳадислар билан далиллашга уринади. Хожа Муҳаммад Саммосий Баҳоуддин Нақшбандни тариқатдаги тарбиясини Саййид Амир Кулолга топширган вақтда Амир Кулол ва унинг муридлари зикри жаҳрия билан шуғулланар эди. Амир Кулол вафоти яқинлашгач, барча муридларини Баҳоуддин Нақшбандга тобеъ бўлишга буюради. Муридлар Баҳоуддин Нақшбанднинг зикри хуфия билан шуғулланишини рўкач қиладилар. Амир Кулол барибир уларни тобеъликка буюради.

Баъзи шайхлар эса ҳар хил тариқатдаги муридларни ҳам тарбиялайверганлар. Масалан, Аҳмад Маҳмуд Ҳазиний ўзининг «Жавоҳир ул-аброр» китобида шундай дейди:

*Неча йил сурдум Бухорода тариқ,
Ўлдилар манга мурид икки фариқ,
Нақшбандияву жаҳрия тамом,
Қилдилар байъат хавосс бирла авом.*

Демак, Ҳазиний Бухорода икки фариқ, яъни нақшбандийлар ва яссавийларни баб-баробар тарбия қилаверган.

Хулоса қилиб айтганда, Шайх Хованди Таҳур зикри хуфия тарафдори ва шу зикр билан шуғулланган зотдир.

Бешинчи масала симоъ масаласидир. Симоъ ҳам зикр каби муҳолиф ва тарафдорларга эга бўлган масаладир. Абдулҳолиқ Ғиждувоний

ўзининг маънавий фарзанди Хожа Авлиёйи Кабирга қилган «Насиҳатнома»сида дейди: «Симоъни кўп қилмагинки, кўп симоъ нифоқ пайдо қилади ва кўп симоъ дилни ўлдиради, инкор қилмагинки, симоънинг тарафдорлари кўпдир». Кўриниб турибдики, Абдулхолиқ Ғиждувоний симоъ эшитишни бутунлай манъ қилмаган, балки озроқ эшитишни тавсия қилади. Уни тўлиқ инкор қилмасликни, симоъ тарафдорлари билан душманлик пайдо бўлмаслигини буюради. Баҳоуддин Нақшбанд Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг йўлидан бориб: «*Мо инкор намекуним ва ин кор намекуним*» (*Биз инкор қилмаймиз ва ва ин кор (бу ишни) қилмаймиз*) дейди. Нақшбандия тариқати тарафдорлари, Нақшбанд кўрсатмасига биноан, симоъ билан шуғулланишни тарк қилганлар.

Шайх Хованди Таҳур эса симоъ масаласига ижобий қарайди. Унинг ёзишича: «симоъ — муҳаббат шароби, симоъ — ўзаро дўстлик хитоби, симоъ — мардлар хазинаси, симоъ — ҳаққа тобелик нишони» (208^б). Шайхнинг ёзишича, симоъга тобе кишининг нафси ўлик, қалби тирик бўлиши керак. Агар киши симоъдан маъшуқанинг зулфи ва холини ўйласа, бундай кишига симоъ ҳаромдир. Зулфу холдан Аллоҳ мурод бўлмоғи керак. «Бундан ташқари, — деб ёзади Шайх, — симоъ тажрид йўли руҳонийларининг физосидир, ҳар ким нафсоний физолардан қўл ювса, руҳоний физо унинг учун мубоҳ (мумкин) бўлади» (208^б). Мубоҳ — шариат шуғулланишга рухсат берган амал. Демак, Шайхнинг фикрича, симоъга амал қилиш мумкиндир. Шайхнинг давом этишича, симоъ

девона ва мажнунларни ҳаққа яқинлаштирувчи занжирдир. Симоъ тариқатда янги иш бошлаганларнинг улови бўлиб, улар симоъ орқали ўзларини ўзлик (худий) зиндонидан ўзликдан кечиш (бехудий) гулистони сари элтади. Бундан ташқари, ошиқнинг сўзи ва хитоби маъшукқа етишишга ҳижоб (парда) бўлади. Шайх мисол қилиб, Мусо алайҳиссаломни келтиради. Мусо алайҳиссалом Аллоҳдан жамолини кўрсатишни сўради ва Аллоҳ «кўрмайсан» (лан тароний) деди. Муҳаммад алайҳиссалом эса осмонга сафар қилишни ҳатто ўйламаган ҳам эди, Аллоҳ эса ўзига яқинликни иноят қилди. Демак, Шайх Хованди Тахур симоъни инкор қилмаган.

Олтинчи масалада — Аллоҳга тўлиқ бўйсунуш, одамлар томонидан буюрилган маъсият ишларга қулоқ солмаслик, хусусан, пирга бўйсунуш, пирнинг чизган чизигидан чиқмаслик қоидалари ўз ифодасини топган. Мурид мукамал шайх жамолида илоҳий нурни мушоҳада қилади. Бу йўлдаги ҳайронлик ва саргардонликдан пир орқалигина қутула олади. Мурид — бу шайхнинг фарзандидир. Шайх ёзади: «ҳа, мен машойихлар фарзандиман, бизнинг пирларимиз суннат шоҳкўчасидан кетганлар ва ҳақ йўлига куч бағишлаганлар, бугунги кунда бу заиф ҳам худди шу нарсага интилади» (210^б). Охирги жумладан кўриниб турибдики, Шайх Хованди ҳам ҳақ йўлдаги пирлар каби муридларни тарбиялашни ўз бўйнига олган. Шайх баъзи пирларни ва нотўғри йўлдан кетаётган муридларни бу ерда яна танқид қилади.

Еттинчи масала — хирқа ва кўк кийиш

хақида. Шайхнинг ёзишича, хирқа кийиш дарвешлик белгиси бўлиб, кўк кийиш азадорликнинг нишони ҳисобланади. «Ҳар киши хорлик оёғини нафси амморанинг бошига қўйиши ва тавозеъ ва камтарлик қўлини гадойлик ва фақирлик сари очиши дарвешликдир», — деб ёзади Шайх ва ўзи бунинг маъносини қўйидагича тушунтиради: «Яъни, мақтов ва ёмонлаш унинг наздида баробар, бало ва ато тенгдир. Бу дунёнинг балолари давомли эмаслигини, бу оламнинг атоси пойдор эмаслигини билгач, унинг учун одамларнинг мақташи ва ёмонлашининг фарқи қолмайди» (211^{а-б}). Қўлни гадойлик ва фақирликка очишни эса қўйидагича тушунтиради: «Қўлни гадойликка очиш шундан иборатки, ўз нафсини ҳақ қабул қилувчи яхши нарса деб билмаслиги, ўзини қилган маъсиятлари туфайли юзи қора деб билмаслиги, ҳар кимнинг этагига қўл урмаслиги, фарқобга тушиб қолган одамдек ҳар бир чўпга осилмаслиги керак» (211^{а-б}).

Шайхнинг ёзишича, *гарйуза* (гадойлик) — ўз халқи (томоғини) деб халққа тамаъ кўзини тикмасликдир, аксинча, нафсини тийиши, Аллоҳдан умид қилишни билдиради. Ўзининг ожиз ва нотавонлигини билдириш учун кўк либос кийилади, бу либосни кийиш ҳавойи нафснинг бошига «ўлмай туриб, ўлинглар» мазмунига мувофиқ ханжар урилган вақтдир.

Саккизинчи масала — дастурхон ёзиш масаласи. Шайхнинг уқтиришича, дастурхон ёзиш ёки бошқаларга овқат бериш яхши амаллардан бири бўлиб, бироқ берилган неъмат ҳалол касб орқали қўлга киритилган бўлиши лозим. Шайх бу амални бажаришни тўрт шартга боғлайди.

«Нон бермоқ тўрт ёқимли шарт биландир, — деб ёзади у, — ҳалолдан бериш, риё учун бўлмаслик, миннат қилмаслик, ризқ берувчи ва ризқ олувчи ўртасида ўзни йўқ деб билиш. Ҳар ким шу шартлар билан нон берса, осонлик билан жон беради» (212^{а-б}).

Демак, тариқат йўлидаги киши одамларни ўз овқати билан овқатлантиришга интилиши ва овқати эса фақат ҳалол касбдан топилган бўлиши шартдир.

Тўққизинчи масала — муомалат масаласидир. Шайхнинг ёзишича, муомалат деб муриднинг ўз пирига олиб келадиган бирор нарсага айтилади. Муомалат сўзи луғатда бир-бири билан ўзаро муомала ёки иш қилишдир, яъни мурид шайхи учун бирор нарса келтириш билан ўзининг ҳирс ва бахиллигидан бир нарсани камайтиради ва молини табаррук қилдириши раҳматга сабаб бўлади. Пир эса муриднинг ниёзи эвазига ҳиммат ва тарбиятини оширади ва бу савобга олиб келади.

Шайхнинг ёзишича, муомалатнинг уч шарти бор. Биринчиси — энг яхшисини ажратиш. Иккинчиси — ниёзмандлик изҳор қилиш. Учинчиси эса сақламаслик ва миннат қилмаслик. Бу шартлар муридга хосдир. Муомалатни қабул қилиб олишнинг ҳам учта шарти бор. Биринчиси — нафс туфайли бўлмаслиги, иккинчиси — лойиғидан ортиқчага ўтмаслик. Учинчиси — озлигига менсимаслик кўзи билан қарамаслик. Демак, тариқатдаги муриднинг эҳсон сифатида пирга ҳадялар келтириши ва пир эса уни қабул қилиши мумкин бўлиб, бу муомала юқоридаги

шартларга мувофиқ бўлиши керак.

Шайх Хованд ёзади: «Бироқ пир бундай муомалада эҳтиёт бўлиши лозимки, келтирилган нарса порадан ёки ҳаром молдан ёки ҳийла орқали қўлга киритилган нарсадан бўлмаслиги керак. Бу уч хил муомаладан келган нарса қалбнинг қорайишига сабаб бўлади» (213^{а-б}).

Бу муомала кишида нотўғри фикр уйғотиши, пирнинг муридлардан нарса олиши қандай бўлади, деган хаёлга олиб келиши мумкин. Маълумки, пирга дунё моли керак эмас, у камбағалликни афзал билади, бироқ унинг ҳузурида кўплаб муридлар ва дарвишлар бўлади, ҳалол молдан келтирилган нарса шулар учун сарфланади.

Ўнинчи масала — *хилват* (халват) масаласи. Шайх Хованди Таҳур хилватнишинлик тарафдори. Бу масалада Нақшбанд билан унинг ўртасидаги фарқни кўриш мумкин. Баҳоуддин Нақшбанд хилватнишинликнинг тарафдори эмас. «*Дил ба ёру даст ба кор*» (дил Аллоҳда, қўл ишда) деган шиор шунга ишорадир Нақшбандийлар дунёдан қўл ювиб, халқдан қочиб, хилватга кириб кетмайдилар, аксинча, меҳнат билан машғул бўладилар, бироқ Аллоҳни дилда зикр қилишдан ҳам тийилмайдилар. Нақшбандийликдаги «хилват дар анжуман» ҳам бунга далил бўлиб, мурид гарчи одамлар ичида юрса ҳам, кўнглида Аллоҳ билан бўлади, яъни Аллоҳни ёдида сақлайди.

Шайх Хованднинг хилват ҳақидаги фикрлари Яссавийликдаги хилватга яқин туради. Хилват Яссавийликнинг асосий талабларидан

ҳисобланади. Хилватни икки маънода тушуниш мумкин. Биринчиси вақтинча хилватга, яъни чиллага кириш, арбаъийни адо қилиш. Нақшбанднинг муридни чиллага ёки хилватга кириш ҳақидаги фикрлари манбаларда мавжуд эмас. Нақшбандия тариқатида хилватга кириш тарғиб қилинмайди. Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзи ҳам хилватга киргани манбаларда учрамайди. Юқорида хилват Яссавийликдаги асосий шартлардан бири, деб айтдик. Шайх Хованд ҳам хилватни бу йўлдаги асосий воситалардан бири сифатида талқин қилади. Чунончи, у хилват ҳақида ёзади: «Хилват — сафо бўстони, хилват — зиё гулистони, хилват — ошиқлар мақоми, хилват — шукроналикнинг поёни, хилват — орифларнинг қидиргани, хилват — фақирларнинг сифати» (213^a). Демак, хилват — тариқат аҳлининг энг муҳим удумидир.

Шайх Хованд бу ерда ўзининг хилват ва унинг фойдалари ҳақидаги 16 байтдан иборат маснавийсини келтиради. Жумладан, ёзади:

Хилват ҳама нур дорад, эй ёр,

Узлат чу сурур дорад, эй ёр.

Мазмуни:

Эй ёр, узлат сурур бергани каби,

Хилват ҳам нур беради.

Шайх Хованд бу ерда Шайхнинг тилидан хилват хосиятларини баён қилади. Шайх деганда кимни назарда тутгани маълум эмас, бироқ бу Шайх муаллифнинг ўз отаси бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки, у бошқа рисоласида ҳам ўз отасини «отам» деб тилга олмай, «Шайхи

бузруквор» деб атайди. «Шайх айтдилар, — деб бошлайди сўзини Шайх Хованд, — хилватни ташкил қилиш ва хилват аҳлини тарбиялаш машойихларнинг суннати бўлган» (215^а). Мазкур Шайх, бизнингча, Шайх Ховандга қарата дейди: «Сен нега бу амал билан машғул эмассан ва бу йўлда юрувчиларга хилватнинг фойдалари ҳақида ўргатмайсан?». Шайх Хованд давом этиб ёзади: «Шайх буюрдилар, Аллоҳ унинг руҳини муқаддас қилсин ва файзу футуҳини зиёда қилсин, биз бидъат аҳлининг хилватидан форифмиз ва риёкорлар йўлини ихтиёр қилмаймиз. Лекин, муридни дунёнинг бир гўшасида хилватга ўтқизамиз, шаҳват тўридан уни қутқарамиз, ҳойи ҳавасининг лашкарига шикаст етқизамиз, ғафлат эшигини унга ёпамиз, ваҳдат келинини унинг қучоғига келтирамиз..., дил уйини ғайрининг муҳаббатидан поклаймиз, заиф дилини илоҳий қувват билан бақувват қиламиз, бу ишларнинг ҳаммасини қиламиз ва ҳидоят Султонидан иноятини умид қиламиз ҳамда валоят табибидан ўлик дилга кифоят юборамиз» (215^{а-б}).

Бизга исми номаълум бўлган Шайхнинг юқоридаги сўзлари хилватга берилган энг чуқур таъриф бўлиб, хилватдан кўзланган барча мақсад унда ўз аксини топган. Шайх Хованд бу ерда ҳам ишқни баён қилувчи 11 байтдан иборат шеър келтирган. Юқорида зикр қилинган Шайхнинг айтишича, хилватда Раббоний жазаба ёки шайтоний хаёлот юз бериши мумкин. Демак, хилватда шайтон ҳийла-найрангни ишга солиб, бўлмағур хаёлий нарсаларни кўрсатиши мумкин экан.

Рисолада хилватга кириши мумкин бўлган кишининг таърифи келтирилади. Бундай киши

оламдан бутунлай кесилган, дўст (яъни Аллоҳ) билан қалби ором топган, алойиқ (яъни дилни ўзига боғлайдиган нарсалар)дан узилган, ҳақиқат ишларига тобе бўлган кишидир (216^а). «Хилват ёлғизликнинг қиличи, хилват ягоналикнинг ҳаммоми, — деб ёзади муаллиф, — кўрмайсанми, ҳаммомга барча нарсдан озод ҳолда кирилади, хилват ҳам танҳолик жойи. Ҳар ким ҳаммомга либос билан кириб кетса, зарар тортади ва тинчини йўқотади» (216^а).

Ўн биринчи масала — каромат талаб қилмоқ баёнида бўлиб, унда Шайх Хованд инсоннинг барча нарсдан азиз ва мукаррамлиги ҳақида қалам суради. Аллоҳу таъоло Қуръони каримда инсонни азиз қилиб яратгани ҳақида хабар беради. Инсон бошқа мавжудотдан еб-ичиши, юриш-туриши ва ақлу заковати билан фарқ қилади. Шайх Хованднинг ёзишича, каромат деганда, ҳақ таъолонинг инсонга берган нутқи тушунилади. Авлиё каромати эса дуоларнинг ижобат бўлиши ёки бирор нарса борасида Аллоҳдан илҳом келишидир. Бироқ, кароматларнинг ошкор қилиш мумкин бўлган ва бўлмаганлари бўлади. Мўъжиза эса илоҳий амр орқали ошкор қилинувчидир.

Шайх Хованднинг ёзишича, кароматлар ичида истидрож дегани бўлиб, у шайтон орқали вужудга келади. Уни аҳли маънолар ғурур деб ва тариқат пешволари макр деб атайдилар. *Истидрож* зуҳурга келади, бироқ асли бўлмайди, гўё у саробга ўхшайди, кўзга кўринади, аммо аслида йўқ бўлади, кимки унга интилса, йўлини йўқотади ва гумроҳ бўлади (217^а).

Демак, тариқат аҳли кароматни зоҳир қилишда эҳтиёт бўлмоғи керак.

Кароматфурушлик тариқатда қораланади. Мақсади обрў-эътибор топишдан иборат бўлган кароматфурушларни қаттиқ жазолагани ва танқид қилганларини Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрори Валий ҳаёти билан боғлиқ асарларда кўришимиз мумкин. Шайх Хованд ҳам шундай фикр тарафдори бўлиб, у Шайх Абу Тоҳир ҳақидаги ҳикояни мисол тариқасида келтиради. Унинг ёзишича, Абу Тоҳир ҳар гал жума намози учун Мисрга отланганда йўлдаги дарё икки қирғоғини бир-бирига улаб, унга йўл ҳозирлар экан. Бироқ Шайх Абу Тоҳир узоқ йўл босиб, халқ ўтадиган йўлдан ўтар экан. Гарчи у соҳиби каромат бўлса ҳам, шайтон ёки жинлар уни йўлдан уришидан хавфда бўлар экан (217⁶).

Демак, тариқат аҳлидан каромат содир бўлса, бу каромат Аллоҳданми ёки шайтонданми, тафаккур қилиши ва беҳудага кароматфурушлик қилмаслиги керак. Шайх Хованднинг каромат ҳақидаги фикрлари бизнинг кунларда ҳам аҳамияти баланд бўлиб, ўзларини экстросенслар ёки башоратчилар деб, эл чўнтагига кўз тикканларга ибрат бўлмоғи лозим.

Ўн иккинчи масала ишқу - муҳаббат даъвоси ҳақида бўлиб, Шайх Хованд бу масалада Аллоҳга нисбатан пайдо бўладиган ишқ, унинг қийинчиликлари, бу ишқнинг мусаффолиги ва олови нақадар куйдирувчи бўлса-да, бироқ инсонни покловчи эканини насрий ва назмий фикрлари орқали баён қилади.

Ўн учинчи масала — муридга шайхлик қилиш учун рухсат бериш бобидадир. Тариқатда бу масала энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Айниқса, бизнинг кунларда ҳам, озгина илмга эга бўлган ҳолда, ўзини шайх ёки пир деб эълон

қилиб, содда одамларни лақиллатиб юрган кишиларни фош қилишда муҳим аҳамиятга эга.

Шайх Хованднинг ёзишича, ҳар ким тариқат йўлининг поёнига етганда, энди у бошқаларни бу йўлда тарбиялашга киришади. Шайх Хованд машойихларнинг фикрини келтириб ёзадики, банда билан Худойи таъоло орасида мингта мақом мавжуд, мурид мана шу мингта мақомни босиб ўтмаса, шайхликка лойиқ эмас. Мурид мана шу мингта мақомни эгаллагандагина уни шайх деб аташ мумкин.

Шайх Хованд муриднинг бу мақомотларни босиб ўтишдаги йўли ва қоидаларини Қуръон оятлари ва ҳадислар асосида тушунтириб берган. Муриднинг ибодати, ўқиладиган дуолари, тилаклари бу ерда муфассал келтирилади. Шайх Хованд бу ерда ҳам шариат ва тариқат йўллари битта экани, уларни бир-биридан ажратмаслик лозимлигини уқтиради: У, жумладан, ёзади: «Эшитишимча, баъзи жоҳил мутасаввифлар ноўрин йўл тутиб, бу ишни шариатда қилиш мумкин эмас, аммо тариқатда мумкин, дер эканлар. Шариат ва тариқат орасини ажратишни фарз қиладиган ва ўзини тариқат аҳли деб ҳисоблайдиганлардан Аллоҳ асрасин...» (236^б).

Шайх Хованд рисола охирида Шайхнинг ибратли сўзларини келтиради. Унда ёзилишича, тариқат йўлидаги киши ўз ҳаёти давомида бешта иш билан доимо машғул бўлмоғи лозим. Бу бештанинг биринчиси — намоз, намоз диннинг устунни ва ҳақнинг ризолигидир. Иккинчиси — Қуръон ўқишким, Қуръон жоннинг нури ва имоннинг ҳузуридир. Учинчиси — рўзаким, дилнинг сафоси ва савобнинг нақдинасидир. Тўртинчиси — кўнгилни шариат бўйича шод

қилишким, кўнгил Худонинг каъбасидир. Бешинчиси — узлатким, саломатлик сабаби ва қиёматда қутулиш имконидир.

Биз бу ерда ҳам инсонийликнинг олий поғоналаридан бири, яъни дилни оғритмаслик лозимлиги ҳақидаги пандни кўрамиз. Шайх Хованд ҳам, демак дил оғритмаслик тарафдори ва дил эса Аллоҳнинг каъбасидир.

Охирги пандда эса узлат тарғиботини кўрамизки, узлат Нақшбандия тариқатига зид бўлиб, Нақшбандияда ҳар ким ўз қўл меҳнати билан топиб ейиши биринчи ўринда туради, бунга «*дил ба Ёру даст ба кор*» (дил Ёрда, қўл меҳнатда) шиори гувоҳдир.

Шайх Хованд яна Шайхнинг беш нарсдан қочиш зарурлиги ҳақидаги фикрларини келтиради. Бу беш нарсанинг бири — зулм бўлиб, зулм барча нарсалардан маҳрумликка олиб келади. Иккинчиси — ёлғончилик бўлиб, ёлғончи оқибат хорликка тушади ва унинг ҳамнишини шайтон бўлади. Учинчиси — зино бўлиб, зинокор дунёда кулфатларга дучор бўлади, охиратда эса оёғи осмондан бўлади. Тўртинчиси — ҳаромхўрлик бўлиб, ҳаром ейиш жаҳаннам оловига тенгдир ва ҳаромхўр шайтоннинг ҳамдамидир. Бешинчиси — ёмон одамлар суҳбати бўлиб, улар билан суҳбатдош бўлиш охири маломатта қолишга олиб боради.

Рисола тавба ва унинг фазилатлари ҳақидаги фикрлар билан яқунланган.

ХОТИМА

Қадимда Мовароуннаҳр деб аталган ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида минглаб олимлар ва адиблар яшаган, улардан юз минглаб асарлар мерос бўлиб қолган. Биз шулардан бири — ватандошимиз Шайх Хованди Таҳурнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти билан танишдик.

Шайх Хованди Таҳур инсонпарварлик ғояларини улуғлаган. Ҳар бир инсоннинг покиза ҳаёт кечириши, ҳалол яшаши, ўз меҳнати билан кун кўриши, одамларга яхшилик қилишини тарғиб қилган, илм ўрганишга чақирган. Ўзи эса бошқаларга бу борада ибрат бўлган.

Шайх одамларга тўғри йўлни кўрсатди. Илм ва диннинг поклиги учун курашди. Бузуқ оқимларни қаттиқ танқид қилди ва уларнинг нотўғри фикрларини фош қилди. Ёлғончи пиру муршидлар ва ўзларини суфий деб атаб, аслида тасаввуф ғояларини бузиб юрганларнинг асл башарасини очиб ташлади.

Шайх Хованди Таҳур ҳаётлик давридаёқ одамларнинг ишончига сазовор бўлди. Унинг минглаб ихлосмандлари бор эди. Мадрасада дарс берди, хонақоҳда одамларни тасаввуф ҳикматлари билан тарбиялади, рисолалар

ёзди ва уларда ҳам одамийлик ва комил инсон фояларини тарғиб этди. Ҳазаларида нотўғри йўлдан кетаётган давлатманд кишилар, нияти бузуқ суфийларни танқид қилди. Шунинг учун ҳам Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди, ўнлаб асарларнинг муаллифи Мавлоно Яъқуб Чархий, унинг шогирди Хожа Аҳрори Валий Шайх Хованди Таҳур ва унинг отаси Хожа Умар Боғистонийларга катта баҳо берганлар.

Мана, неча асрлар ўтибдики, Шайх Хованди Таҳур халқнинг ёдида сақланмоқда. Унинг қабри асрлардан буён зиёратгоҳ бўлиб қолмоқда. Пойтахт Тошкентнинг энг катта туманларидан бири Шайх Хованди Таҳур номи билан аталади.

Алломанинг асарлари шу кунгача бизга номаълум эди. Алҳамдулиллоҳ, унинг йирик мутасаввиф олимлиги, қимматли асарлар ёзганлиги, яхшигина шоир эканлиги ҳам маълум бўлди. Ватанимизда фаолият кўрсатган кўпгина олимларнинг юбилей тўйлари қатори, Шайх Хованди Таҳурнинг тўйлари ҳам ўтказилади, асарлари таржима ва тадқиқ этилиб, меҳнатлари муносиб баҳоланади, деган эзгу умиддамиз.

*М. Ҳасаний, К. Қиличева
Шайх Хованди Тахур*

*Босишга рухсат этилди: 12.04.2004.
Бичими: 84x108 1/32. Нашр табағи: 3 б.т.
Шартли босма табағи: 3,5 б.т. Адади:
1000 дона. Буюртма № . Баҳоси –
келишилган нархда.*

*Оригинал макет Имом Бухорий
республика илмий-маърифий марказида
тайёрланди.*

Дизайн – Ватан Нурматов.

Техник муҳаррир – Неъмат Жабборов.

*“Картография” илмий ишлаб чиқариш
бирлашмасида чоп этилди.*

*Тошкент шаҳри, полковник Асом
Муҳиддинов кўчаси, 6-уй.*